

KRÉMER BALÁZS

A „TANYASI VARRÓNÓ” PROBLEMATIKÁRÓL: MESSZE NEM BIZTOS, HOGY A JÖVŐ PROBLÉMÁINAK MEGOLDÁSÁT MINDIG MEGTALÁLHATJUK A MÚLTBAN...*

Gyakran megesik, hogy tévedünk akkor, amikor azt hisszük, hogy a múltból származó tapasztalatainkból, ismereteinkből származó tudásaink alapján képesek vagyunk megoldani a jövő problémáit is. Kockázatos tévedéseink gyakorta megesnek a fiatalok társadalmi beilleszkedésével kapcsolatos politikákban és programokban: igyekszünk a fiatalok társadalmi beilleszkedését segíteni – a múltba (pl. „tanyasi varrónóként”), ahelyett hogy a jövőbeni sikeres társadalmi integrációjukat támogatnánk. A dolgozat ezen tipikus tévedéseinket igyekszik csökkenteni olyan társadalmi egyenlőtlenségek, olykor átjárhatatlannak tűnő szakadékok felvázolásával, amelyek csírái már ma is megfigyelhetők a fiatalok körében – és amelyek vélhetően a jövő társadalmi szerkezetének meghatározó egyenlőtlenségi tényezőivé is válnak.

Írásom kísérlet a jövő kísértésére. Olyan társadalmi jelenségeket próbálok meg számba venni, amelyek a jövő sejthető új társadalmi egyenlőtlenségi tényezőit, netán ennél is mélyebb, társadalmi szakadásokat és töréseket okozó kockázatait jelentik, amelyek ma még inkább csírájukban léteznek, a mai viszonyok között nem túl kiforrottnak és jelentősnek tűnő jelenségek.

Vállalkozásom több szempontból is kételyekre okod adó, vitatható. Részben tartalmi okokból: könnyen lehet, hogy tévedek: a ma csírájukban megfigyelhető, gyakran Magyarországon még úgysem létező, a nemzetközi szakirodalomban és máshol megfigyelt jelenségek később is megmaradnak lényegtelennek, periférikusnak. Példáim nagy része a fiatalok körében megfigyelhető jelenségeket vetít előre a jövőbe, azt feltételezve, hogy amit ők ma másképpen csinálnak, mint az idősebbek, arról könnyen feltételezhető, hogy később általános társadalmi jelenséggé, szokássá, netán intézménnyé válhat.

* Írásom az „Összebeszélünk – II. Ifjúságügyi Kongresszus” (2016. augusztus 26–27., Komarno) tartott konferenciaelőadás egy részének bővített változata.

De legalább ennyire kételyekre okot adó maga a gondolkodásom, az, hogy lehet-e, szabad-e, pláne tudományos és szakmai eszközökkel is gondolkodni a jövőről akkor, ha biztos tudásunk csak a múltból lehet, azt csak a múlt tapasztalatai igazolhatják.

Mindezen kételyeimet előre bocsátva írásom – bár bizonyosan számos ok miatt vitatható –talán épp ezért gondolatokat is ébresztő. Ami, ha így van, akkor megéri...

A „tanyasi varrónő” problematikáról...

A „tanyasi varrónő” koncepcionális ötletét Rácz Andreától, könyvként is megjelent doktori disszertációjának fejezetcíméből vettem át (Rácz 2012). A dolgozat az állami neveltek utógondozásáról szól. Kollégám előszóiban a disszertáció tudományos stílusánál még sokkal élesebben kritizálta azt a gyakran „hivatalos gyermekvédelmi álláspontot”, amely neheztelt a fiatalokra azért, mert életkezdési támogatásukból gyakran mobiltelefont vagy számítógépet akartak venni, és ezekben a kütyükben divatcikket láttak, nem azt az eszközt, amin meg lehet találni őket például egy sikeres álláskereső interjújuk után. E hivatalos szakmai álláspontok elismerték azt, hogy az életkezdési támogatás nem túl nagystílusú, nem túl biztonságos alapokat adnak az önálló élet megkezdéséhez, de ugyanakkor megoldást láttak abban, hogy valamiféle visszafogott, alacsony státuszú önálló élet megteremtését megalapozhatják. Mondjuk, a konfekcióüzembe bejáró, az üzem buszával a műszakokat egy-egy körzetből, így a tanyáról is „összeszedett” munkásnőként, tanyasi varrónőként.¹

A „tanyasi varrónő” víziója egy nagyon megvalósítható vízió: az életkezdési támogatásból meg lehet venni egy tanyát, akár még egy varrógépet is, előtte ki lehet taníttatni a lányokat varrónő-szaktanácsosnak, a tanyasi varrónő innen nézvést egy elérhető státusz a volt állami gondozott lányoknak. Van vele egy kis probléma: a konfekcióüzem tanyasi varrónője létező, bár sohasem jó és magas státusz volt 30 éve a múltban, ám teljesen irreális megélhetés és társadalmi helyzet az új évezredben: a tanyáról nem lehet bejárni sehová, és ma már jószerevéltűnt az összes varroda, varrodai szalag az országból, többnyire elég messze, mondjuk, Kínába.

A „tanyasi varrónő” probléma ebben a konkrét formájában tán abszurd túlzásnak is tűnik, ugyanakkor rávilágít egy sokkal mélyebb és általánosabb problémára. Nevezetesen arra, hogy az társadalmi integrációról, szociális inklúzióról szóló politikák és programok mindig a múltba próbálják meg „beilleszteni” a kirekesztetteket. Mindez különösen szembeszökő akkor, amikor ifjúságról szóló elképzelések, az ifjúságot segítő intézmények és politikák akarják a múltban meg-

¹ A kollégám által hivatkozott, a tanyasi varrónő perspektívát progresszív modellként tárgyaló gyermekvédelmi szakkikk: Józóné Juhász (2005).

oldani a fiatalok problémáit – és nem a jövőben. Mintha a fiatalokat egy elmúlt világba akarnák beleilleszteni, integrálni, s nem abba, ami majd jön, ami vár majd rájuk. És ha túllépünk a fiatalokon, akkor igen gyakran azt érezhetjük, hogy sokkal többen, sokkal általánosabban hajlamosak a ma felmerülő szociális, foglalkoztatási és egyéb problémák megoldását inkább a múltban, mint a jövőben keresni.

Könnyű lenne ezt a múltba ragadtságot a bürokráciák tehetetlenségére fogni. A tehetetlenség ugyan igaz és jogos helyzetleírás, de nem biztos, hogy jogos kifogás: az állami hivataloknak kötelességük a múltban megalkotott szabályokat követniük, mert muszáj szabályokat követniük. Ennél ez tán sokkal mélyebb és súlyosabb a probléma. Mert nemcsak a szabálykövető bürokráciák, hanem általában a szokásos gondolkodás is jobban szereti a felmerülő problémákat a múltban, a múlt tapasztalatai és normái szerint megoldani, és fél attól a jövőtől, amely kiszámíthatatlan, amelyre nem feltétlenül vonatkoztathatók a múltra feltárt szakértői tapasztalatok, amelyre nincsenek adatok – hiszen minden rendelkezésre álló tapasztalat és adat a múltban keletkezett. A jövőről gondolkodni kockázatos, márpedig mi nem szeretünk kockázatokat vállalni.

A szakértőket különösen sokat szapulják e múltba révedő gondolkodásmódjukért, azért, hogy a jelen problémáit nem a jövőben akarják megoldani, hanem új ismereteiket – korábbi ismereteikre támaszkodva – más környezetből kinyert sémákba szuszakolják be, és az így levont következtetések révén tanácsolják orvosolni azokat. A szakértőkéhez hasonló kritika éri gyakran azt a „statiszticizmust”, amely nem a változó társadalmi helyzeteket és problémákat akarja megérteni, nem a létező problémákhoz igyekszik kutatási tervet, dizájnt megalkotni, és nem a reális kutatási kérdésekhez igyekszik adatokat mérni, hanem a múltban kitalált adatgyűjtési rendszerekből kinyert adatokhoz igyekeznek passzítani a problémákat, és ezen keresztül ismét csak a múltban akarnak megoldásokat találni a jelen helyzetekre.

Általánosságban is mondhatjuk azt, hogy a múltra fókuszáló tudományos és szakértői módszerek, gondolkodási sémák elég megbízhatóan működnek, stabil környezeti paraméterek a nem túl sokat változó gazdasági és társadalmi körülmények között. Ám már-már százalmasak akkor, amikor egy gyorsan változó világban csak „tanyasi varrónőként” képesek elképzelni bármely mai fiatal jövőjét, bármely mai probléma megoldását – a jövő helyett a múltban.

Nem vitatom azt, hogy a jövő kérdéseit, így a sejthető és várható egyenlőtlenségi tényezőket vázolni igencsak kockázatos intellektuális és lelki gyakorlat. Nem vitatom azt sem, hogy a jövő legfeljebb elmesélhető, a tudományosság kritériumait legfeljebb a „ha..., akkor...” típusú logikai formulákban, ezekre épülő előrejelzésekben, predikciókban, nem is föltétlen egyes elemeiben, hanem valamiféle

elképzelt teljesebb jövőkép narratívájában² lehet érvényre juttatni. Mindez nem maga a biztos tudás a jövőről.

A „facebook-gondolkodás” és „facebook-kommunikáció”

Előre kell bocsássam: a facebook és a közösségi média önmagában is számos társadalmi és magatartási változás hordozója, de itt ezeket szimbolikus értelemben fogom használni. Annak a gondolkodásmódnak és kommunikációs modornak a szimbólumaként, amely domináns a facebookon, de lényegében ugyanezeket a gondolkodási és kommunikációs sémákat mára átvette az üzleti és politikai világ is.

Az internet és a közösségi média várható társadalmi hatásaira még visszatérek, de már a mai ifjúság belső megosztottságának jellemzésében is érdemes néhány jelenségre felhívnom a figyelmet. A vonatkozó szakirodalom általában jól feltárja azokat a szakadékokat, amelyek egyszerűen az internetet használó-fogyasztó és a digitális analfabéta, a korszerű technika eszközeit nem használó fiatalok között tátong. Az „internetkutatók” érdeklődése túl gyakran leragad a szolgáltatócégek érdeklődési körénél, és csak abban keresik a különbségeket, ami „számlázási tétel”: az internetpenetrációban, továbbá az internet és a közösségi média használatában, a letöltött bajtok mennyiségében és letöltési sebességében. Ami kétségkívül jelentős, de talán ennél már ma is súlyosabbak a másképp felrajzolható törésvonalak megosztó hatásai.

A facebook-kommunikáció két legfontosabb sajátossága az, hogy minden poszt „real-time”, azonnali reakció, és minden poszt (már csak emiatt is) rövid. A facebook-gondolkodás „csípőből tüzelő”, alapvetően zsigeri, érzelmi reakciókat közvetítő, amely reakciókhoz nem kell hivatkozás, olvasás, gondolkodás, ezek alapján kifejtés sem. A facebook-kommunikáció a „megmondóemberek” érintkezési módja: zsigeri érzelmek erős kinyilatkoztatása, amelyek révén a megmondóemberek követhetők, „véleményvezérek”, fontos tényezőkké válhatnak, és ha ők mint kapcsolatok megvannak, akkor a slepp, a többiek mindenről mindent időben (real-time) tudhatnak.

Ha úgy tetszik, ez az „új tekintélyelvűség” a facebook-kommunikáció egyik sajátossága. Gondolkodás helyett sokak számára kellő tájékozottságot nyújt a világban az, ha a megmondóembereket követik, és véleményeikben, érzelmeikben (így gyűlöleteikben...) hasonulnak hozzájuk. Mások meg nem.

A facebook-kommunikáció ezzel összefüggő másik sajátossága az, hogy sokaknak beszűkül ettől a világ. Bár elvileg a neten minden megtalálható, de a felpörgött facebook-posztolásban, az azonnali reakciók jelzésében nem nagyon lehet máshoz kapcsolódni, mint az ismerősökhöz, az ismerős véleményvezérekhez.

² Keith Stanovich (2011) szerint – Kahneman „gyors és lassú” gondolkodást megkettőző gondolatát tovább véve – ez a lassú gondolkodás algoritmikus és reflektív gondolkodásra szétválasztó koncepciója, amely szerint a jövő egyes elemeinek kiszámíthatatlanságából adódó bizonytalanságokat enyhíti az, ha valaki egy teljesebb jövőképbe, arról szóló narratívába illeszti előrejelzését, predikációját.

Akiktől olyan tömegben érkeznek a posztok, hogy ezzel a tájékozottság illúzióját gerjesztik, miközben az információk valójában csak a kaszton, a zárt körökön belülről érkeznek.

Végül, a facebook-kommunikáció érzelmi vezéreltsége, gyorsasága lehetetlené teszi és kizárja az elmélyült olvasást, a lassú, következetes, akkurátus és logikus gondolkodást. Nem lehet a felpörgöttségért kizárólag a facebookot okolni, hiszen ez már elég régi történet. Ahogyan a facebook-posztok rövid, lényegre törő megmondásainak tükrében felesleges és unalmas Jókait, Tolsztojt vagy Stendhalt olvasni, úgy a 25 másodperc alatt sztorizó reklámklippekhez szokott nézőnek fájdalmas tortúra Bergman, Antonioni vagy Jancsó filmjeit megnézni. Mindezzel együtt, azt hiszem, már ma is jelentős társadalmi különbség figyelhető meg azok között, akik csak másodpercekre tudnak koncentrálni, a „multitasking” váltásaira pazarolják agyi kapacitásukat azok, akik beszélgetni is csak úgy beszélgetnek, hogy közben chatelnek az okostelefonjaikon – és azok között, akik még végig tudnak olvasni egy könyvet, netán még el is tudnak gondolkodni azon, amit olvasnak (Smith 2015).

Az egyszerű és rossz világmagyarázatok, radikalizmusok és populizmusok a fiatalok körében erősebben hatnak és erősebben taszítanak

Lehet azt gondolni, hogy a „hözöngő ifjúság” mindig is hajlamos volt forradalmárkodni, a radikális változások híveként fellépni – és ez tán igaz is. És lehet azt gondolni, hogy a mai helyzet nem annyira a fiataloknak, inkább a politikai közéletnek tudható be: egyszerűen a politikai közéletben lettek láthatóbbak és jelentősebbek a szélsőséges radikalizmusok, amelyek szimplán csak jól elégitik ki a fiatalok örökkön hözöngő természetét.

Bármennyire is lehet így gondolni, én mégsem így gondolom. Azt hiszem, hogy nagyon is „kortünetről”, napjaink fiataljainak politikai radikalizálódásáról van szó – háromféle értelemben is.

Egyrészt, az elmúlt évtizedek gazdasági, társadalmi és politikai világa az olajválságok után és nyomán, a hidegháború „kétosztatú” globális konfliktusainak végével, az apartheid eltörlésével és az idegenellenesség új formáinak megjelenésével, vagy a „hadseregek közötti háborúk” terrorizmusba és civil lakosság elleni agresszióba válása nyomán igencsak bonyolulttá vált. Nemhogy a „zöldfülű” fiatalok nem értik ezeket a változásokat, nemcsak egyesével, de összhatásával megpláne – hanem jószerével senki sem. Ebben a zavaros időben értelemszerűen megnő a lakossági igény az olyan leegyszerűsített, primitív magyarázatokkal felrajzolt világképek, világértelmezések iránt, mint amilyenek az összeesküvés-elméletek, a fajelméletek, az idegenek és mások bűnbakká nyilvánítása. És mintha a fiatalok ezekben az egyszerű, világos, ámde botrányosan rossz és veszélyes világlátásokba nőnének bele.

Másrészt, a fentebb jelzett facebook-gondolkodás és -kommunikáció igen termékeny mentális és intellektuális táptalajt jelent a világot hasonlóan leegyszerűsített sémákba rendező radikális és szélsőséges gondolatok számára.

Harmadrészt, amikor napjainkat szívesen jellemzik a „tudásalapú társadalom és gazdaság” korának, akkor ebben a közhelyben némiképp benne foglaltatik az a kényszer, hogy „muszáj tudni”. Ami némiképp a racionális hagyomány teljes elvetése. A racionális hagyomány ugyanis Descartes óta a kételkedés, az önreflexivitás, ha úgy tetszik, a nemtudás keatsi „negatív képességével”³ való együttélés hagyománya is. A zsigeri, érzelmi alapú, a Daniel Kahneman-i kettős, gyors és lassú gondolkodásra osztott koncepcióban a „gyors gondolkodás” uralkodóvá válása elutasítja, feleslegesnek és rossz hatékonyságúnak véli és éli meg a kételkedő, logikus, következtető, „okoskodó” lassú gondolkodást (Kahneman 2012). Amely lassúság épp amiatt lassú, mert közben meg kell küzdeni a „nemtudással”, a „még nemtudással”, esetleg a tévedéssel is. Mindez valóban, immár agyi működésekben és kommunikációban is kiiktatható, megspórolható akkor, ha mi is jól megmondjuk. Ennyiben tehát kortünet, napjaink radikalizmusát, szélsőségesességét erősítve a fiatalok is „jól megmondják”.

A racionálisan megvitathatatlan érzelmi és zsigeri alapú megmondók és radikális táboraik között mindig élesen törnek fel a konfliktusok: nincsen olyan eszköz, gondolkodási vagy beszédmód, modor, amellyel érintkezhetnének egymással, amely áthidalhatná a világlátásaik és értelmezéseik közötti szakadékokat. A radikális politikai közélet nemcsak magatartásban, agresszióban lett olyan, mint a futballcsapatokhoz csapódó huligánbandák közötti érintkezés, hanem, „gondolkodási sémában” is.

A radikálisok közötti ütközések mellett létezik egy tán még súlyosabb konfliktus is. Minél inkább a radikális és szélsőséges politikai magatartás válik uralkodóvá a politikában, annál mélyebb és szélesebb szakadék fog nyílni a közéletet élő „politizáló” (akik tehát egyre inkább szélsőségesek és radikálisok) meg azok között, akiknek ezt nem veszi be a gyomruk. A politika és közélet radikalizálódása a legélesebb törésvonalat a „politizáló” és a politikától, közélettől viszolygó fiatalok között húzza meg.⁴

A válság utáni bizonytalanságban élesebben válnak el a „reménytelenek” és „az élet elkényeztetett gyermekei”

A kétezres évek első évtizede végének gazdasági válsága különösen sérülékeny állapotában találta telibe Magyarországot. E sérülékenységnek egyetlen elemére, a lakosság és az állam magas szintű, méghozzá devizában való eladósodottságáról – ezzel együtt a keynesiánus, az összkeresletet állami eszközökkel növelő válságkezelés lehetetlenségéről – szoktak szólni.

³ Lásd Bán Zsófia (2011) cikkét.

⁴ Ezt a gondolatot empirikus adatokkal alátámasztva fejti ki Székely Levente (2014).

Pedig e sérülékenységnek voltak és mindmáig válságot kiváltóan vannak egyéb, tán súlyosabb tényezői is. E tényezők jelentős része tulajdonképpen a rendszerváltás óta elfeledett vagy halogatott kérdések rendezetlenségéből fakad.

Ilyennek kell elkönyvelnünk a republikánus politikai közösség kialakulatlan-ságát, hiányát. A politikai közösség nem létezése ugyanis majdhogynem szinonim a nem létező közösség belső szolidaritásainak hiányával is. A válság „kezelése” már 2008-tól (mindmáig) a jóléti állam lefaragását, a szociális és jóléti kiadások csökkentését jelentette. A makrogazdasági és makropénzügyi szinteken költségvetési átrendeződésként, kiadáskonszolidációként megjelenített politika társadalmi következményeiben tulajdonképpen azt az üzenetet hordozta magában, hogy a válság hatásait mindenki viselje úgy, ahogyan tudja; mindenki oldja meg a maga nyűgét-baját maga. Hogy ki mennyire képes maga „kezelni a válságot”, az nagyban függ a válság előtt kialakult egyenlőtlenségi pozícióktól, de a Fidesz-kormány intézkedései még tetézték is a bajt. A Fidesz fiskális (adópolitikai, szociális újraelosztási stb.) és vagyonpolitikai (pályázatás, föld, trafik, államosítások és magánkézre átjárszások, korrupció stb.) lépései nyomán – tehát nyomatékkal és határozottan: nem a válság spontán következményeként, hanem a kormányzati politika hatásaként – a társadalmi egyenlőtlenségek még tovább nőttek. Ha a változásokat jellemezni akarnám, akkor részben a szegénység és depriváció immár tartós, gyakran nyomorba hajló növekedéséről; a felső 10–15 százalék tartós gyarapodásáról és állami kegyként való gazdagodásáról; és a kettő között a felső kvintilis alatti középrétegek lecsúszásáról, a gazdag és gazdagodóktól való eltávolodásáról kell beszélnünk.

Ugyancsak a sérülékenységet erősítő tényezőként kell értelmeznünk azt, hogy a magyar gazdaság- és társadalompolitika sohasem bírt valamiféle vízióval és stratégiával arról, hogy milyen helyet mivel és hogyan akar elfoglalni, kivívni magának az újonnan formálódó globális rendben. A magyar politika lényegében elfogadta azt a kivárársra és passzivitásra berendezkedett állapotot, amelyben reménykedett, várt és vágyakozott a közvetlen külföldi tőkebefektetésekre (olykor ehhez nem túl hathatósan, de igyekezett barátságosabb és vonzóbb klímát, környezetet teremteni), de mást gazdasági stratégiaként nem igazán tett. (Azaz nemcsak elfogadta azt a szükségszerű ténytet, hogy Magyarországnak a rendszerváltás után megtakarítások, ha úgy tetszik, tőke nélkül kellett áttérnie a tőkés gazdaságra, hogy a tőkés gazdaság működéséhez szükséges tőke csak külföldi megtakarításokból származó külföldi befektetés, tőke lehet, de ezt a függést még kívánatosnak, ideológiailag és stratégiailag „jónak” is tartotta, sőt mindmáig jónak és kívánatosnak tartja. Legfeljebb abban változnak az ideológiák, hogy honnan érkező tőke után ácsingózik az éppen kormányon levő párt.)

Magyarországnak még az Európai Unióba való belépés után sem volt semmiféle „nemzeti stratégiája”, „szuverén köztársasági programja” a gazdaság és társadalom globális rendbe való beilleszkedésére, és ez – a korábbiakat kiegészítve – azzal is járt, hogy ki-ki a válság magánkezelése során, a magánkapacitások egyenlőtlen lehetőségeivel élve, privát módon alakíthatta ki családi és személyes

stratégiáit arra, hogy miképpen akar és fog a globális világrendbe beilleszkedni – vagy nem beilleszkedni.

E különböző globális világba illeszkedő magánstratégiák újabb jelentős egyenlőtlenségeket teremtettek, az idősebbek között is, de hatványozott jelentőséggel és vélhetően a jövőbe kinyúló hatásokkal a fiatalok között. Egyszerűen szólva, ma a fiatalok közötti egyik legfontosabb új egyenlőtlenségi faktor a globalizációhoz való viszony. Vannak, akik megtapasztalták azt, hogy ellenőrzés nélkül át lehet menni a schengeni határokon, akik beszélnek idegen nyelvet, angolt és még másokat; akik Erasmus-ösztöndíjjal, munkát vállalva vagy más módon hosszabb időt töltöttek külföldön, akik személyesen, interneten idegen nyelven is kommunikálnak, érintkeznek a világgal, nemhogy nem félnek az idegenektől, hanem nyitottak, kíváncsiak, a saját érdeklődéseik és érdekeik kielégítésében a horizontjuk az egész világ. És vannak idegen nyelvet nem beszélők, külföldre nem járók, a határok szabad átjárhatóságát nem élvezők, idegenekkel kommunikációképtelenek, a világgal szemben gyanakvóak és bezárkózók.

Ez a szakadék, azt hiszem, sokkal mélyebb minden más jövőbeni társadalmi szakadéknál. Mert nemcsak tárgyhoz, mondjuk a külföldhöz, az idegenekhez, a nyelvtudáshoz kötődik, hanem a legmélyebb értékvilágban mélyít és szélesít szakadást.

A nyitott, a külvilággal érintkezni tudó társadalmi szegmenst egyfajta önbizalom és nyitottság jellemez. Bízik benne (mert tudja, megtapasztalta), hogy vannak mások által is felismert és értékelt képességei, tudásai; megengedheti magának azt a luxust, hogy kíváncsi legyen és nyitott, hogy akár olykor tévedhessen és kudarcokat is valljon anélkül, hogy ez összeomláshoz vezetne, hiszen neki van értékes tudása, kapcsolati képessége, teljesítményre való alkalmassága.

A bezárkózás nemcsak a „materiális beszűkültséget”, hanem egy értékrendbeli provincializmust és frusztrált gőgöt is jelent. Ez a társaság nem kommunikál a világgal, gyanakodó és utálkozó az idegenekkel, nem bízik abban, hogy tudása és teljesítménye mások által is elismert, univerzális értékkel bíró képessége lenne. Gyakran e bezárkózás pszichikusan is torz viszonyulásokhoz vezet: a teljesítmények és tudások értéke helyett „önértékké” válik az, hogy „mi magyarok vagyunk”, komolyan elhiszik azt, hogy ezt az „értéket” a világnak is el kell ismernie (ugyan miért?), hogy nem kell idegen nyelvet tanulni, mert attól csak pusztul a magyar nyelv (ugyan miért?). És szintén elhiszik azt, hogy akkor, amikor mi a világ módosabb népeinek pénzéért kuncsorgunk, akkor az nem segély, nem támogatás, hanem az „jár nekünk” azon érték ellentételezéseként, hogy „mi magyarok vagyunk”, hogy minket a „balsors régen tép”, hogy „megszenvedte már e nép a múltat s jövődöt”.

E politikai nacionalizmusként mutatkozó ideológia nem a szuverén nemzeti stratégiák képviselőjét jelenti, hanem morális fensőbbiséggel és gőggel kompenzált sérült, frusztrált, eltorzult értékvilágra rezonálva, az „áldozati” hangulatok megerősítésével igyekszik magának politikai támogatottságot szerezni. Cselekvés és tettek, a „szabad nép tesz csuda dolgokat” helyett.

És hogy a jövő különbségeit még markánsabbá rajzoljam: olybá tűnik, hogy a határok átjárhatóságát a saját hasznukra kihasználni képesek inkább rendelkeznek stratégiai tervekkel, ambíciókkal, míg a határon belüli depresszív fatalisták inkább csak konkrét tervek, stratégiák nélkül reménykednek. Vagy úgy sem.

A gyerekek felnevelkedése, a szülői „család”

A szociológiai szakirodalom a gyermekek szocializációjának elsődleges terepeként mindig a szülői családot jelöli meg. Ám ennek az evidenciának eléggé sérülékeny alapjai vannak, hisz nem tudjuk, hogy családként miről is beszélünk a jelenben, no pláne a jövőben.

A helyzet néhány sajátossága nagyjából világos. Korábban a család alapvetően a házasságban élő felnőtteket és gyerekeket jelentette, amely a későbbiekben felhígult annyiban, hogy a „kvázi házasságban” együtt élőket is úgy tekintették, mint ha házasságban élő család lennének. A családszociológia régóta elismeri szóban azt, hogy a család lehet mindenféle, különösen gyereket nevelő együttélési forma, de igazából mindig a házasságot tekinti legtipikusabb, a társadalmi normáknak leginkább megfelelő együttélési formának. Tipikusan az a helyzet, amikor a múlt fogalmi kereteibe akarjuk beleszuszakolni a jelen, tán a jövő jelenségeit is.

A házasságnak mára alapvetően spirituális és vallási jelentéstartalma maradt fenn. A szexualitás és a házasság fogalmi elválása több mint ötven éve megtörtént, a korábbi házasságeszményekkel szemben az akcelerált fiatalok többsége akkor is korábban megkezdte szexuális életét, ha később házasságot is köt. Aztán a házasság fogalma elvált a gazdasági kötelekektől is, mára a nők (asszonyok) nem igazán függenek a férjüktől (partnerüktől), valamint a polgári jog is a házassággal egyformán kezel és értékeli a jövedelem- és vagyonmegosztás szempontjából csaknem bármilyen együttélési formát.

Az elmúlt évtizedek története ehhez még hozzátette azt is, hogy a gyermekvállalás, a szülés is elkülönült a házasságtól, mára a fejlett országokban született gyerekek fele nem házasságban születik. A helyzetet tovább bonyolítja az, hogy bár konzervatív demográfusok szeretnek okságot is belelátni abba, hogy a házassági kapcsolatokban még mindig sok, olykor több gyerek születik, mint azon kívül, hogy úgy érvelnek, mintha a házasság lenne az oka a gyermekvállalásnak. Könnyen megeshet viszont, hogy az okság sokkal inkább fordított: ha jön a gyerek, akkor a párok különféle társadalmi konvencióknak és intézményi érdekeknek megfelelően házasságot kötnek.

És a házasságnak a szexualitásban és gyermekvállalásban való meghatározó szerepét az is erősen megkérdőjelezi, hogy a megkötött házasságok fele válással végződik.

A szocializáció pszichológiai és családszociológiai irodalma a gyerekek felnevelkedése és későbbi sikeres társadalmi beilleszkedése szempontjából döntő jelentőségűnek tartja az érzelmi kapcsolatok stabilitását, és e stabilitás normatív értékének tükrében tartja fontosnak a házasság intézményét mint a stabilitást

valószínűsítő tényezőt. Ami így bizonyosan nem teljesül akkor, ha a házasságok nagyobb fele felbomlik.

Nos, ha vannak is adataink az érzelmi stabilitást megalapozó kapcsolati stabilitásokról, a stabilitások hiányáról szólnak az adatok. Nagy-Britanniában a 15 éves gyerekek kétötöde nevelkedik ugyanabban a kapcsolatban, amelyikbe beleszületett, az USA 18 éves nagykasza lakosságának közel kétharmada megtapasztalta azt, hogy élete rövidebb-hosszabb időszakában egyszülős háztartásban nevelkedik (Sawhill 2015). Nem ismerek hasonló hazai adatokat, de valószínűsíthetően nálunk sem mondható el, hogy a gyerekek többsége stabil szülői kapcsolatban, stabil érzelmi kötődésű „családban” nevelkedne fel. E stabilitási kockázatok értelmezéséhez érdemes figyelembe venni azt is, hogy a szegénység és anyagi bizonytalanság és a kapcsolati instabilitás között elég erős kölcsönös viszony áll fenn: az egyszülős háztartások körében mindig mindenhol nagyobb a szegénységi kockázat; az elszegényedő, jelentős veszteségek és megélhetési feszültségek gyakran vezetnek szakításokhoz, kapcsolati törésekhez.

Érdemes tán jeleznünk azt is: mit szokás, mit lehet tenni a probléma enyhítése érdekében? Az egyházi és konzervatív körök a házasság intézményének propagálásával, a házasságra felkészítő programokkal igyekeznek enyhíteni az efféle kockázatokat. Ahol mérik az ilyen programok eredményességét, hatásosságát (mint pl. az USA-ban), ott e programoknak semmilyen hatását nem sikerült kimutatni, még az amúgy vallásosabbnak és konzervatívabbnak elkönyvelt Közép-Nyugat államaiban sem. Némi és mérsékelt pozitív hatásokról számoltak be a családtervezés eszközeinek elérhetőbbé válása és elterjedése kapcsán. E programok mögöttes logikája az volt, hogy a nem megfelelő családtervezés miatt gyakran túl korán, nem megérett és nem elég jól beüzemelt kapcsolatokba születnek gyerekek – és ilyenkor maga a nem elég jó időben született gyerek is hozzájárul a kapcsolatok törékenyebbé válásához, instabilitásához (Haskins 2014).

Mindezt talán érdemes felidézni a kissé prűd hazai kontextusban. Egyrészt azért, mert a hazai nyelv „fogamzásgátlásról” beszél (tehát arról, hogy hogyan ne legyen gyerek), és nem „családtervezésről” (tehát arról, hogy hogyan legyen meg a gyerek akkor, amikor eljön annak az ideje...) Másrészt azért, mert az ENSZ Népesedési Alapjának adatai szerint az európai térségben a családtervezés (fogamzásgátlás) költségeinek jövedelmekhez mért aránya (Couple Years of Protection index – CYP) Magyarországon – a fellelhető régebbi adatok alapján – igen magasnak tűnik (MEASURE é. n.).

Ezek tükrében tehát nem teljesen megalapozatlan annak felvetése, hogy az érzelmileg stabil és kiegyensúlyozott, valamint az érzelmi instabilitásban nevelkedő gyerekek közötti egyenlőtlenségek tán már a múltban is felerősödtek, de még nagyobb valószínűséggel a jövőben is erősödni fognak.

„Beszükítő” és nem „áthidaló” kapcsolatok

Robert Putnam 2000-ben publikálta mind elméletalkotása, mind empirikus adatkezelése alapján korszakos jelentőségű könyvét „Egyedül tekézni” (*Bowling Alone*) címmel (Putnam 2000). A könyv elméleti fejtegetései a civil társadalom fogalmát konceptualizálják, és e koncepciókat az amerikai civil társadalom alakulásának, fejleményeinek leírásában és magyarázatában lenyűgöző empíriával teszteli.

Putnam számára a civil társadalom a granovetteri gyenge kötések erejének (Granovetter 1971) szerveződési hálózata; ott erős a civil társadalom, ahol az embereknek kiterjedtek, sokszínűek és változatosak az – akár gyenge – kapcsolataik, ahol az emberek sokat beszélgetnek egymással, ahol a szülők pizsamapartikra elengedik a gyerekeket az osztálytársakhoz és azok szüleihez, ahol a – nem azonnali és értékárányos – reciprok cserék és viszonyosságok kiterjedten működnek. Az erős civil társadalom számára lényegében azonos a bizalom magas szintjével, ami lényegében azonos a Colemanhoz (és kevésbé Bourdieu-höz) kötődő társadalmi tőke fogalmával.⁵ Putnam elemzése szerint ott, ahol erős a civil társadalom, a gyenge kötések hálózata, ott az emberek egészségesebbek (alig fordulnak elő a magányból és elszigeteltségből táplálkozó mentális, szerfüggőségi vagy pszichoszomatikus problémák), okosabbak (bár minden információ megtalálható az interneten, de hogy mi a hír, hogy mi a releváns információ, azt az emberek a személyes beszélgetéseikből szűrik ki), és jobban élnek (pl. a munkába lépők nagyobb fele a távoli ismerősök személyes kapcsolatain keresztül talál új munkát).

Ezen átfogó értelmezési keretekben Putnam megkülönbözteti a gyenge kapcsolatoknak és az azok által hálózatba szervező csoportosulásoknak két típusát: (1) a befogadó, nyílt, hidakat építő közösségi szerveződések („bridging”) és (2) a bezárkózó, a külső hatásoktól védelmeket kereső „beszükítő”, „bekötő” közösségeket („bonding”).

Putnam 2000-ben eléggé optimista reményének adott hangot abban, hogy a multikulturalizmusok, a nyitott társadalom erősödésével és az új infokommunikációs technika kapcsolatfenntartó eszközeinek bővülésével a „bridging” típusú civil társadalmi szerveződések terjedése és erősödése várható.

Putnam 2015-ben megjelent „Kölykeink” (*Our Kids*) című könyvében korábbi optimizmusában való csalódottságát fejt ki és dokumentálja (Putnam 2015). Azt állapítja meg, hogy a mobilitások Amerikában is lelassultak, a lassuló mobilitás csalódottságot, ambícióvesztést és beszűkült perspektívákat teremtett a fiatalok, különösen az alsóbb társadalmi osztályok családjába beleszületett fiatalok számára. Az általános, makroszintű negatív folyamatokat azonban összekapcsolja

⁵ Itt nincs mód a fogalom jelentéstartalmi közötti különbségeket részletesen elemezni. Coleman (és nyomában az amerikai hagyomány, így Fukuyama, Putnam és mások) a társadalmi tőkét egyszerre tekintí egyéni és kollektív tőkének, nagyjából szinonim fogalomként a „bizalommal” (Fukuyama 2007). Bourdieu számára a „társadalmi tőke” a személyes kapcsolatok „tőkeértéke”, ami nemcsak hasonló a vagyoni (és tudás-) tőkéhez, de át is válthatók ezen egyéni tulajdonú tőkejavak egymásra (= rekonverzió).

a civil társadalom, a kapcsolati hálók változásaival is – igen óvatosan kezelve az oksági viszonyokat, leginkább a jelenségek változási irányainak párhuzamos, erősen korreláló jellegét kiemelve.

Állítása nagyjából az, hogy a korábbi nyitott, áthidaló, bridging karakterű kapcsolati rendszerek egyre beszűkülőbb, lezárt és kötött, bonding jellegű hálózatokká záródnak be az USA-ban.

Az alacsonyabb osztályokhoz tartozó, képzetlenebb szülők gyermekeinek kapcsolathálója sokkal beszűkültebb (kevesebb emberrel érintkeznek) és kevésbé intenzív (ritkábban találkoznak és beszélgetnek), mint a felsőbb osztálybeli családokban, képzett szülők gyermekei és fiataljai esetében. Az EU „Social Situation in the European Union” évenkénti periodikája, amely 2004-től négyévente a kapcsolatrendszereket is elemzi, ugyanezt a jelenséget dokumentálja az EU tagországaiban, így Magyarországon is. (Ami legfeljebb azon hazai előítéletek tükrében meglepő, amelyek szerint a szegények vagy cigányok, pláne a szegregátumokban élők „kapcsolati nagytökések” pedig nem, inkább szegénylősen bezárkózó és rejtőzködő életformát élnek.)

A felsőbb osztályok gyermekeinek nemcsak kiterjedtebb és intenzívebb a kapcsolatrendszerük, hanem sokkal színesebbek is. A kapcsolatok színességi egyenlőtlenségeken belül a felsőbb osztályok gyermekeinek vannak felnőtt barátaik (Putnam a felnőtt barát fogalmával szinonimként használja a „mentor” fogalmát), az alsóbb osztályok gyermekeinek meg lényegében nincsenek.⁶ Mondhatnánk úgy is, hogy az alsóbb osztályok fiataljai éppúgy a kortárs csoportok közegében és egymás hatása alatt nőnek fel, ahogyan azt Coleman oktatáskutatásai, Willis: *A Skacok* vagy Whyte: *Utcasarki társadalom* c. műveikben évtizedekkel korábban is dokumentálták (Coleman 1996, Willis 2000, Whyte 1999).

A felnőtt barátok léte vagy nemléte részben a gyerekek jólétéhez kapcsolódik: azoknak a gyerekeknek, akik sportolnak, zenélnek, vallási közösségi életet élnek, hobbi- és művészeti csoportokba járnak, több a „nagyfiú” és felnőtt barátjuk. Egyszerűen azért, mert a felnőtt barátok jelentős hányada az edző, a pap, az egyházi énekkar karvezetője, a művészeti vagy hobbicsoport felnőtt vezetője stb., és e tevékenységekre a felsőbb osztályok gyermekeinek sokkal könnyebben és gyakrabban futja. Tegyük hozzá a másik irányú hatást is: a felnőtt barátok létezése miatt e tevékenységekben való aktivitás mindig erősebb, több haszonnal és az életre való felkészüléshez több tapasztalattal is jár.⁷

A felnőtt barátok léte vagy nemléte dolgában semmilyen hazai vizsgálatot nem ismerek. Nincsen rá statisztikailag érvényes adatom, de érzékelésem azt súgja, hogy a kapcsolati hálók, a „civil társadalomhoz való becsatlakozás” kiterjedtségében és intenzitásában már ma is jelentősek a társadalmi egyenlőtlenségek,

⁶ Putnam (2015) grafikonon idézi a The Mentoring Effect Survey 2013. évi adatait.

⁷ Az eredeti, innovatív gondolkodók élettörténetét vizsgálva Peterson és Stewart azt találták, hogy míg mások életére a szülők gyakorolták a legnagyobb hatást, körükben kiugróan magas volt azok aránya, akiknek életét leginkább a felnőtt barátok, mentorok befolyásolták (Peterson–Stewart 1996). Őket idézi Grant (2016: 232).

és úgy érzem, hogy a kapcsolatok sajátosságaiban, így a felnőtt barátok létezésében-nemléteben olyan szakadékok vannak kialakulóban, amelyek tovagyűrűző társadalmi hatása az amúgy is létező, életkilátásokban, munkalehetőségekben és egyéb területen kialakult egyenlőtlenségeket mélyítik és erősítik.

„Internetcelebritások” és interneten keresztül kapcsolatok

A jól dokumentált digitális szakadékokra az internetet, közösségi médiát és IT-„kütyüket” használók és nem használók közötti egyenlőtlenség helyett olyan különbségekre szeretnék rámutatni, amely az internetet és kütyüket használók között áll fenn, és amelyek tán az egyenlőtlenségeken túlmutató töresek, szakadások felbukkanását is jelzi, előrevetíti.

Paul Krugman, aki azon túl, hogy Nobel-díjas közgazdász, a *New York Times* bloggereként a tudomány belterjes világán kívül is „sztár”, köszönhetően másfél flekkes briliánsan szellemes szösszeneteinek.⁸ Az egyik ilyen tavalyi rövid pamfletje a könnyűzene és a civil szervezetek „üzleti modelljeinek” egymáshoz hasonlatos változásairól szól. Azt elemezte, hogy míg a rock & roll kezdeti sztárjait a buli, a tánc, a személyes közelségekre épülő élőzene teremtette, addig az elmúlt évtizedekben egyre inkább tárgyiasított technikai közvetítőkön keresztül lettek sztárrá a sztárok: előbb azok, akiket sokat játszott a rádió, majd akinek sok lemezét, később CD-jét adták el, még később, akik zenéjét sokan töltik le az internetről. Ám az internet ingyenessége felborította az üzleti modelleket, ma a sztárok nem a letöltésekkel, hanem ismét az élőzenével, a nagy koncertekkel és bulikkal tudnak anyagi sikert elérni, amely visszarendeződést Krugman nemcsak új trendnek állítja be, hanem nosztalgikusan üdvözl is (Krugman 2015).

Hasonló folyamat a civil szervezetek világában is megfigyelhető. Kezdetekben a helyi közösségek személyesen ismert, becsületesnek és deréknek tartott emberek kezdeményezései nyerték el az adományozók támogatásait, majd később a tévé és az internet civil celebjait támogatták kiugró arányban a donorok, amely trend mintha mára ismét visszafordulna, pénzben és támogatásokban is felértékelődnek a lokális kezdeményezések, innovációk és közösségi akciók. Mintha a könnyűzenében is, a civil szférában is, a technika által közvetített kapcsolatok a korábbi felértékelődés után kiüresedni látszanának, és ismét felértékelődnének a személyes kontaktusokon keresztüli kötődések.

Az a szempont, hogy a kapcsolatok „értékét” befolyásolják a közvetítő médiumok, illetve hogy az azonos médiumokon, így például az interneten keresztüli kapcsolatok formája és tartalma, társadalmi jelentése is igen különböző lehet, manapság egyre népszerűbb kutatási téma (ennek egyik kiváló művelője a Putnam által is hivatkozott, az USA-ban élő és dolgozó magyar Hargittai Eszter, akinek számos munkája közül lásd pl. Hargittai 2008).

⁸ A témában számos blogpostja jelent meg. <http://www.nytimes.com/column/paul-krugman> (utolsó letöltés: 2016. 11. 30.)

Debreceni doktoranduszunk, Galán Anita a kutatási programjának heurisztikájaként ezt igen plasztikus megfigyelésével tette számomra képszerűvé az általa vizsgált facebook-használata kapcsán (Galán 2016). Interjúi alapján azt a sejtést vetette fel, hogy míg az egyetemisták mindig valódi névvel, valódi emberekkel való ismeretségeket jelölnek meg a facebook felületén, és igen gyakran a délelőtt megkezdett dumáikat folytatják a facebook üzeneteiben, akár az éjszakáig pletykálgatva és kitárgyalva a dolgokat, ehhez háttérként megosztva a beszélgetésekhez csatlakozó tartalmakat. Velük szemben a facebook felületét ugyanolyan (sőt...) intenzitással használó szakmunkástanulók, különösen a szakmunkástanuló lányok igen gyakran nem igazi nevükkel vannak fenn a neten, és az ismerőseik nagy része is „nem valódi” név, és a megosztott tartalmak sem diskurzív, másokra reagáló megnyilatkozások, hanem önmagukat celebritásnak képzelő és beállító (gyakran „bevállalós”) szelfik, a reality-show-k világát idézni igyekvő képek és megnyilatkozások.

Azt hiszem, hogy ha ez a (kapcsolatokat megerősítő és az azok hiányát pótló internethasználat közötti) különbség igazolható, akkor az jelentős társadalmi elterést ír le, még az internetet és közösségi médiát egyforma intenzitással használó fiatalok között is.

Munka és nemmunka

A foglalkoztatottság kérdése, a „munka” és a „nem munka” között tátongó szakadék az olajválságok óta a modern fejlett társadalmakat megosztó egyik leg súlyosabb egyenlőtlenségi faktor. Amikor erről beszélünk, akkor messze nem új jelenségről, hanem a korábról örökölt, a munkamegosztási rendszerben elfoglalt helyekben értelmezett strukturális pozíciók átrendeződéséről kell töprengenünk. Az sem új felvetés, hogy a foglalkoztatási egyenlőtlenségek átrendeződnek; ezt épp azzal tudnám igazolni, hogy a fiatalok foglalkoztatási problémáiról való gondolkodásnak újabb és újabb népszerű keretei, „vezényszavai” kerülnek az érdeklődés homlokterébe. Ezen koncepciók és keretek őseredete szinte minden esetben az egyszerű, igen konvencionális mérés és adat, a „fiatalok munkanélküliségi rátája”, némiképp e sztenderd adat kritikái hozták elő az újabb vezérmotívumokat.

Néhány éve a vezérfonal „az iskolából a munkába való átmenet” volt (OECD 2008). Lényegében annak demonstrálására, hogy az iskolai végzettség erős befolyása a foglalkoztatásra nemcsak statikusan, hanem „dinamikusan” is érvényesül. OECD-szinten a felsőfokú végzettségűek 80 százaléka dolgozik, az alacsony végzettségűeknek csak 40 százaléka (a hazai adatok a felsőfokú végzettségűek esetében ugyanazok, az alacsony végzettségűek esetében sokkal rosszabbak, alig több mint a fele az arány). Az alacsony végzettségűek nemcsak ritkábban, hanem lassabban is találnak munkát az iskola befejezése után. A felsőfokú végzettségűek az OECD átlagában is, nálunk is átlagosan a diploma megszerzése után 2–3 hónappal, némiképp „az utolsó nyári vakáció után” munkát találnak; az alacsony végzettségűek az iskola elhagyása után általában több mint egy, Magyarországon

két év munkakeresés után állnak munkába (KSH 2000). Az átmenet lassúsága nem pusztán munkanélküliségi és szociális probléma, a „pályát nem kezdő pályakezdők” élethelyzete ennél súlyosabb szocializációs krízisek forrása, mondjuk, jelentősen növeli a kriminológiai érintettségek, szerfüggések és egyéb normasértő magatartások valószínűségét.

Manapság a '80-as évek brit szociális munka szótárából előhalászott NEET (Not in Employment, Education or Training) sem munkában, sem oktatásban vagy képzésben lett a fiatalok foglalkoztatási problémájának „vezérszólamá”.

Statisztikai értelemben nem nagy újdonság a fogalom, az ifjúsági munkanélküliségi ráta (16–29 éves munkanélküliek / 16–29 éves gazdaságilag aktívak = foglalkoztatottak + munkanélküliek, munkát keresők) helyett jobb mutatónak tartják – a tanulmányokat folytatókat leszámítva – az inaktivitást és a munkanélkülieket „nem dolgozóként” összevonva, a „16–29 éves nem dolgozók és nem tanulók / 16–29 éves teljes lakosság” mutató használatát. A fogalom statisztikai tartalmában semmilyen átütő szemléletváltást nem találok, sőt némi veszteségnek is érzem a korábbi, az iskola és a munka közötti átmenet koncepcióból adódó dinamikus szemlélet elhagyását is. Mások sem tűnnek túl elégedettnek a NEET összevont kategóriájának alkalmazásával, az Eurofund például az aggregált fogalom szétbontását kezdeményezi annak alapján, hogy mi is az oka a „sem-sem nemzedéki állapotnak”.⁹

A NEET azonban nemcsak statisztikai szemléletében nem igazán új, hanem társadalmi problémaérzékenységében sem az, inkább veszélyesen régi. A brit szociális munka hagyományát követve a NEET-irodalom erősen pszichologizáló, amiért nem nagyon neheztelhetünk: a szociális munkások számára a „sehol sem lét” mentális és személyiségzavarokkal, önbizalomhiányokkal és depresszív frusztráltságokkal terhelt lét, már csak azért is, mert az ilyen állapotok és helyzetek kezeléséről szól a szakmájuk. Amikor azonban a problémák alapvető forrásoként, alaptermészeteként pszichologizálnak a fiatalok foglalkoztatási gondjai, akkor ez életveszélyesen a problémák individualizálásához vezet, úgy tesz, mintha az lenne a bajok oka és forrása, hogy a fiatalok nem elég jók, amivel azonnal bűnbakká is teszik őket. Miközben tudjuk jól, hogy az alapvető probléma az, hogy nincsen elég munka és munkahely, hogy a nem létező munkahelyekre az akármilyen „jó” fiatalok sem tudhatnak bekerülni.

A foglalkoztatási problémák orvoslása érdekében, afféle utóvédharcokként, manapság mind az USA, mind az EU stratégiái a korábban jellemző, kizárólag a munkaerő-kínálatot javítgató (és/vagy a munkanélkülieket fenyegető-szankcionáló) politikákkal szemben a munkaerő-keresletet stimuláló munkahely-teremtési, vidék- és gazdaságfejlesztési programoknak adnak prioritást. A „job-creation” orientációja tisztességes és becsületes fordulat, de számos kritikus szerint némiképp a „tanyasi varrónő” problematikát” hordozzák magukban.

⁹ Az Eurofund (2016) tanulmány a NEET sokaságon belül megkülönbözteti a különböző társadalmi-szociális okokból „sem-sem” fiatalok csoportjait.

A kritikusok arra hivatkoznak, hogy a válság után keletkező pénzkereseti lehetőségek döntő hányada nem igazi foglalkoztatás, nem a hagyományos, alkalmazotti munkahelyek száma gyarapodik. Az USA-ban és Nagy Britanniában ugrás-szerűen megnőtt az az „önfoglalkoztató”, szabadúszó pénzkereső életformát folytató, döntően fiatalok aránya, akik nem egyetlen munkaadótól, hanem különféle ügyfelektől, megbízóktól, fogyasztóktól szedik össze jövedelmüket.¹⁰ E körben használják ki a közösségi média és a mobil applikációk (appok) lehetőségeit a piaci partnerek összekapcsolásában, mondjuk, e körben fejlődik robbanásszerűen a „megosztott gazdaság” (shared economy – pl. Uber, Airbnb stb.). Ugyancsak jelentősen törnek előre a korábban csak művészekre, fordítókra, idegenvezetőkre jellemző szabadúszó egzisztenciák és pénzkereseti módok, részben a korszerű IT bedolgozói, outsourcing világában (adatrögzítés és kezelés, webdesign és tartalomfejlesztés stb.), részben a háztartási kisegítő munkák világában (bébiszitter, házi nyelvtanítás, kutyasétáltatás stb.).

Azon, hogy ez mennyiben új egyenlőtlenségek forrása, folynak a töprengések és tépelődések. Mondjuk, elvileg ezen foglalkoztatáson kívül pénzt keresők még hivatalosan a NEET köreibe is megjelenhetnek, noha nem úgy „sem-sem”-ek, mint ahogyan azt a szakirodalom írja le a NEET generáció sajátos helyzeteként.

A hagyományos szociáldemokrata és szakszervezeti körök részben a munkavállalói biztonságok és védelmek kiirtási folyamatának betetőzését látják benne. Nem minden alap nélkül, nem oktalanul, amit akkor is el kell ismernünk, ha a szakszervezeti vezetőket nemcsak a munkavállalók, hanem a saját sorsuk is aggasztja e jelenségek láttán.¹¹

A másik oldalt Krugman mellett másvalaki, a bloggerként is sztár közgazdász (a Krugmanhoz hasonlóan erősen egalitáriánus nézeteket valló) Branko Milanović, a Világbank elnökhelyettesi pozícióban vezető közgazdásza képviseli. Ő a blogjában némi optimizmussal tekint a munkaviszonyok átalakulására. Egyfelől elismeri a szakszervezeti aggályokat, de ennél sokkal bizakodóbb abban, hogy a pénzkereseti lehetőségekben kibontakozó „patchwork”-világ előnyei többek és nagyobbak, mint a veszteségei (Milanović 2015). Amint azt blogbejegyzése címében is jelzi, neki a „senkinek nem lesz munkahelye” veszélynél nagyobb előnyt ígér az, ha „senki nem lesz munkanélküli”, vagy tán magyarul még inkább: munka nélkül. A „patchwork”-darabkákból összerakott megélhetés és munka számá-

¹⁰ Charles Handy afféle tanácsadó-filozófus magyarul is megjelent könyvében (*A második görbe – gondolatok a társadalom megújításáról*) úgy becsüli, hogy a válság óta az angol fiatalok körében 15–20%-ra nőtt az efféle „szedett-vedett”, mindenféle lehetőségekből élő önfoglalkoztatók aránya (Handy 2016). Szemben a hazai „kényszervállalkozókkal-önfoglalkoztatókkal”, akik kizárólag kis fizikai távolságra levő, a lakott település határán túl nem nyúló lokális piacokra dolgoznak, a Handy által jelzett IT-orientált önfoglalkoztatók pénzkereseti lehetőségeinek határai gyakorlatilag végtelenek, globálisak. Ez persze, azt hiszem, túlzás, ott is jelentős a testközei, személyes „szolgáltatások”, gyakran képzetlenek által is követhető „patchwork szabadúszók” aránya. (Simonyi Ágnes hívta fel rá a figyelmet, hogy ebben a lakossági ruhajavitató-átalakító értelemben a „tanyasi varrónőnek” is lehet korszerű, életképes verziója – ha van rá kereslet, van, aki fizet e kisszériás varró munkáért.)

¹¹ Lásd a Social Europe site több blogját és bejegyzését, pl. Kowalsky (2016).

ra részben a fejlődés útja: sokféle tudást, ismeretet, a gyors változásokhoz való rugalmas alkalmazkodás intézményi kerete, amihez hozzátehetjük azt is, hogy e rugalmasság a kasztosodó, bezáródó társadalmi csoportképződési folyamatokkal szemben a mobilitási csatornák felnyílásának az ígérete is. Másfelől épp a fiatalok esetében döntő jelentőségű a darabkákból összeálló munka világa az egy életen át tartó tanulás kockázatokat minimalizáló, sok lábon álló, diverzifikált portfóliók világa is: az ember fia-lánya úgy tanulhat új tudásokat, fejleszthet új képességeket és készségeket, hogy közben megtarthatja azokat a korábbi munkalehetőségeket, amelyekben már gyakorlatot szerzett, és amelyek kellő háttérrel és biztonságot adhatnak az új kipróbálásához, kockázatainak viseléséhez is.

Ebben az esetben is legfeljebb személyes tapasztalataimra hagyatkozva jelezhetem e változás hazai relevanciáját. A vonatkozó irodalmat olvasva azonnal beugrottak bizonyos hallgatóim, akik tulajdonképpen már az egyetem alatt is a darabokból összerakott „patchwork” életformát élik. A kollégáim gyakran szigorral, haraggal és dühvel érzékelik azt, hogy e hallgatóink számára az egyetem nem az egész életet tölti ki számukra, életüknek az egyetem és a tanulás csupán egy darabkája a sok más munka, vállalkozás, civil aktivitás, alkalmazásfejlesztési meg minden másféle próbálkozás és kaland mellett. Ha úgy véljük, hogy a diákoknak az életre kell tanulniuk, akkor át kell értékeljük úgy a „patchwork” hallgatóink megítélését, amint azon stréberekét is, akiknek az egyetem, a tanulás, az oktatói elvárásoknak való megfelelés valóban egyneműen, homogénean és monotonon kitölti az életüket.¹²

Munkaszervezeti beilleszkedés – „menedzserek” és „vezetők” beosztottjai

A válság után és nyomán érdekes változások figyelhetők meg abban, hogy a fejlett világ bürokratikus munkaszervezeteit miképpen irányítják. A válság előtt a „korszerűség”, a „hatékonyság” szinonimájává vált a „menedzseri szemlélet”, maga a menedzsment, a menedzszerizmus kultusza. Ennek a menedzszerizmusnak a tárgyiasult megjelenései azok a kompjuterizált vállalatirányítási rendszerek (a legsikeresebb ilyen „termék” a SAP), amelyek minden munkafolyamatot előre sematizálnak és a megadott formátumokba kényszerítenek, és nemcsak az egyes lépéseket, hanem azok szekvencialitását, egymás utániségát is előre megadják; ezekben nem lehet egy másik munkafázisba átlépni, csak akkor, ha az előző fázisok mindegyikét a rendszer leellenőrizte és kipipálta. Ez az irányítási rendszer két célnak kiválóan megfelelt. Egyrészt, sikeresen sztenderdizált mindenféle „tömegtermelést”, a nagyvállalatok irányítását megkönnyítette azzal, hogy ugyanazokat a munkafolyamatokat garantáltan ugyanúgy végezték a vállalaton belül mindenhol, ahol hasonló feladatok előfordultak, és ezzel biztosították azt,

¹² Hazai viszonyok között a korábbi rend felborulása ma még elsősorban a fiatalok ambícióinak zavarossá válásában érzékelhető, ezt jól dokumentálja Bogáromi Eszter és Máder Miklós írása, amelynek első szavai az Aerosmith számát idézik: „There’s somethin’ wrong with the world today”. Szerintem nem feltétlenül rossz, de kétes kimenetű (Bogáromi–Máder 2014).

hogy a termelési folyamatban a mindenkori „következő lépéshez” egyformán, ugyanúgy álljanak rendelkezésre az előző fázisok kimenetei, produktumai, eredményei. Másrészt, ennek a nagyvállalat-irányítási rendszernek hatványozottan jelentkeztek a fenti hasznai a multinacionális cégek globális gyakorlatában. Függetlenül attól, hogy a cégnek a világ mely részén működnek lerakatai vagy leányvállalatai, függetlenül attól, hogy ott mik a munkavégzési szokások és normák, milyenek a vállalati magatartás vagy munkakultúra szabályai, a termelési folyamatot erős kontrollok alatt, egységes rendben lehetett tartani. Ha mindezt durvábban akarom megfogalmazni, akkor a menedzseri vállalatirányítási rendszerek nemcsak a folyamatot programozták, nemcsak a folyamat minden lépését megadták és kontrollálták, hanem magukat a munkavállalókat is némiképp programozható és programozandó robotoknak, droidoknak tekintették.

Ez a fajta hatalomgyakorlási, vezetői módszer és eszmény a válság után és nyomán több szempontból is erősen megkérdőjeleződött.¹³

Egyrészt, egyszerűen azért, hogy e programozott vezetés és egységes sémákba rendezett munkafolyamat azzal, hogy az egyéni elhajlásokat és eltéréseket kiiktatta a rendszer működéséből, lényegében mindenféle innovációt, jobbitást, újítást is száműzött a rendszerből. A nagyvállalatok jól programozott síneken, letéríthetetlen pályákon rohantak bele a válságba, olykor a csődbe.

Másrészt, a válság többnyire épp azokat a tömegtermékeket érintette, amelyek fizetőképes keresletét korábban nagyrészt a hitelek teremtették meg. A válság nyomán a tömegtermékek helyett felértékelődtek azok a kisebb szériás termékek és szolgáltatások, amelyek vagy kísérleti és innovatív jellegükből adódóan csak kicsiként indulhatnak, vagy jobban reagálnak a pénzüket óvatosabban költő fogyasztók speciális, egyéni igényeire is.

Harmadrészt, a menedzserizmus által programozott munkavállalók termelékenysége mérhetetlenül csökkent amiatt, hogy a programozott sémákba belefásultak. A rendszerek nem kínáltak teret tudásuk kamatoztatására, jobbat és jobban tenni akaró ambícióikra, kreativitásaik kibontakoztatására – ezekre az irányítási rendszerek mint káros, a cég rendjét és működésképességét veszélyeztető tényezőkre tekintettek, és leginkább lefojtani, kiiktatni igyekeztek azokat. Az ambíciók elvesztése viszont kiégetté és fásulttá tette a munkavállalókat. Charles Handy (2016) már hivatkozott könyvében felidézi egy nagyvállalati menedzser dühös megnyilatkozását fiatal munkavállalóiról: „Ezek mind csak azért jönnek be, hogy délután hazamehessenek!” Na ja, közben meg fásultan, jellemzően az irodai világra alkalmazva Chaplin *Modern idők* filmje ipari robot munkásának hozzáállását, gépiesen, programozottan elvégezzék azt, amire utasítást kaptak a menedzserektől, a maguk technikai közvetítőeszközein keresztül.

¹³ Mindennek vannak előzményei, így a menedzseri és vezetői szemlélet, a mögöttes emberképek (McGregor: x és y emberkép) eltéréseinek is. A vállalatirányítás, munkaszervezés klasszikus (az '50-es évektől kifejlődő) tanainak, az előzményeknek jól áttekinthető kivonatát, jegyzetét adja Bakacsi (2010).

A válság után a kilábalás lehetőségei között első helyre sorolódtak a különféle innovációk és a gazdaság új hősei, a fejlődés szimbolikusan felértékelt vállalati formái, a „start-up” vállalkozások. Nem érdemes sokat elemezni: egy „start-up” egyszerűen nem működhet a hagyományos, programozott irányítás és a mindent kontrolláló menedzseri hozzáállás mellett. Ha a cég minden munkatársának csak annyit és csak úgy kell tudnia, ahogyan azt a menedzser megköveteli, akkor abból garantáltan semmi új nem fog kijönni.

Handy ezt a másikat, a „menedzser” irányítóval szembeállítható főnököt egyszerűen „vezetőként” írja le. A vezető nem akar mindent kontrollálni, a bizalmatlansággal (hogy ti. ha az alkalmazott valamit másként csinál, az csak rossz lehet, amit ki kell védeni) szemben a bizalom a legfőbb irányító attitűdje. Nem azt mondja, hogy „ezt így kell csinálni”, hanem azt, hogy „csináld úgy, ahogyan szerinted a legjobb”. Hogy azért vagy ott, azért téged bízunk meg veled, azért értékeltük tanulmányaidat, tapasztalataidat és képességeidet, mert abban bízunk, hogy ott a te helyedben te jobban meg tudod oldani a feladatodat, mintha nekem kellene megmondani, hogy hogyan oldjad meg.

Olybá tűnik tehát, hogy a válság utáni gazdaság sztárjai nem a korábbi, mindent kontroll alatt tartó menedzserek, hanem a proaktív, önbizalmakat és kreativitásokat erősítő, olykor a „leadership” spirituális karizmájával is rendelkező „vezetők”. Lehet, hogy halála miatt is, de ennek a „vezetői karakternek” egy mítikussá vált figurája Steve Jobs.¹⁴ Róla korábban maximalizmusa, nyers modora miatti balhék kapcsán írt a bulvársajtó, manapság, halála óta inkább „vezetői érényeit” emlegetik. Híressé váltak az Apple azon konfliktusai, amelyekben több beosztottja, „alkutya” is mert ellentmondani neki, mertek a koncepciójával vitatkozni, mertek alternatív javaslatokkal előrukkolni – és Jobs merte és tudta ezeket el is fogadni, az Apple meg képes volt az IT-szektor leginnovatívabb vállalkozásává lenni.

A „menedzserek” és „vezetők” közötti különbség a „tanyasi varrónő” problematikája mentén is jellemezhető új, várhatóan erősödő egyenlőtlenségi tényező – a beosztottak között. Menedzserként programozni csak a múlt tapasztalatai alapján lehetséges, abban bízva, hogy ezek a múltbéli biztos tudások és szakértelmek megoldásokat hoznak a jövő problémáira is. A „vezető” legfontosabb tudása annak bizonyossága, hogy ő nem tudja a jövőt, és egymaga nem is fogja tudni előre megoldani a jövő problémáit. Neki ehhez be kell gyűjtenie a munkatársai új tudásait, invencióit, tapasztalatait és meglátásait is, neki úgy kell vezetnie irányítania,¹⁵ hogy ezen új ismeretek is munkaszervezeti szinten valamilyen konzisztens, valamilyen jobb végtermékhez eljutó együttműködéssé álljanak össze.

Azt hiszem, hogy a hierarchiában lejjebb levőket droidoknak tekintő menedzserek és az innovatív vezetők közötti eltérés Magyarországon már ma is éle-

¹⁴ A mítoszról több könyv is megjelent, összefoglalóan lásd pl. Isaacson (2012).

¹⁵ Gyakran szokás a „karmester” analógiáját használni: ő kordinál, összehangol – de nem ő fújja a trombitát, és nem tudja jobban megszólaltatni a hangszereket a zenekar zenészeinél.

sebben, markánsabban jelentkező probléma, mint a világ más, fejlettebb részein. Egyszerűen azért, mert nálunk úgy él uralkodó szemléletként a programozó menedzserizmus (nemcsak a gazdaságban, hanem a politikában, közéletben is), hogy közben az innovációkról legfeljebb úgy ábrándozunk, mint Csehov hajnali félhomályban darvadozó hősei arról, hogy egyszer ők is eljutnak Moszkvába... Az innovációkat befogadó munkaszervezeti, gondolkodási és vezetési kultúra nálunk legfeljebb vágyként van jelen – és e hiány megmutatkozik az ország tartós lemaradási tendenciáiban is.

Nem ok nélküli mindez. A gazdasági életben egyértelműen a direkt tőkebefektetések révén az országban működő multinacionális cégeket szokás a hazai fejlődés legfontosabb letéteményesének tekinteni immár 25 éve. Letagadhatatlan, hogy a multik termelékenysége, versenyképessége a legfontosabb gazdaságra ható húzóerő, ennek mutatkozik a legnagyobb haszna a gazdaság fejlődésében és növekedésében – ám a korábban elmondottak szerint épp ez a világ jelenti a programozó menedzseri szemlélet szükségzerű burjánzását is, pláne ha melléte nincsen más tényezője a gazdaság fejlődésének. Némiképp ez ad magyarázatot arra a gazdasági adatok alapján ok nélküli antiglobalista, multiellenes közhangulatra is, amely e programozott menedzserizmusban nem látja az egyértelmű gazdasági produktumokat, hanem csak ezt az idegen eredetű programozó hatalmat.

Furcsa ellentmondás az is, hogy a retorikában kuruckodó, Európa- és idegenellenes kormányzati politika nemcsak a gazdaságban, hanem a társadalmi és politikai élet irányításában is kizárólag e menedzseri technológiára és hatalomgyakorlásra épít. A magyar gazdaság fejlődésében továbbra is kizárólag a multikkal való „stratégiai partnerség” ideológiájára épít, ehhez igazítja szektorális gazdaságpolitikáját (nem vesz tudomást a szolgáltatási szektor dominanciájáról a fejlett világban, továbbra is a tömegtermelő ipar növekedésében, ezzel a fejlődő világhoz való lefokozódásban vél fejlődési potenciált), és ami tán ennél is súlyosabb, oktatáspolitikáját is. A szakképzés álságos kultuszában éppúgy, mint a szabadgondolkodó bölcsészet és társadalomtudomány egyetemi szintű leépítésében, ugyanaz a menedzserek által jól programozható munkaerőnek, a múltban megoldást jelentő „tanyasi varrónőknék” a kitermelési igyekezete jelenik meg, amely ennyiben nemcsak gazdasági és munkavállalói, hanem legalább ennyire politikai alattvalói eszmények kitermelésének igyekezetét is jelzi.

Ez a megosztottság az országhatáron belül egyelőre leginkább magában az oktatási rendszerben – és annak szegregálódásában – érhető tetten. Az oktatás minden szintjén uralkodó, manuális rutin és lexikális tananyag-fókuszú képzési attitűd és szemlélet egyértelműen a múltra a múltból vett tudásokkal-megoldásokkal reagáló, jól programozható, menedzseri eszközökkel jól irányítható munkaerő kitermelését szolgálja. A kompetenciaalapú, modern pedagógiai szemléletű oktatási reformra való igyekezetek ideálja a jövő munkavállalóiról inkább a „vezetők” által irányított, autonóm döntésekre még akár autonóm módon önfoglalkoztatási keretekben is képes munkavállalók képzetével jellemezhető.

*Az ördögi technika, a robotizáció – és a munkahelyek
felének megszűnése-átváltódása*

A menedzserizmus, a menedzserként embereket programozó irányítás visszaszorulását nemcsak a válság utáni innovációéhség mozgatja, hanem ezzel egyenlő jelentőséggel a robotizáció is. Amely robotizációról a hazai közgondolkodás szintén a „tanyasi varrónő” logikájában, még mindig a tömegtermelés automatizálásaként gondolkodik – noha ez, a tömegtermelés robotokkal automatizálása az '50-es évektől kiteljesedő ipari forradalom problémája volt. A folyamat mára lényegében lezárult: elvileg bármilyen tömegtermelés automatizálható, az egyetlen kérdés a költség: ha olcsóbb embereket, mint gépeket programozva tömegesen termelni, akár a fejlődő világban termeltetni, akkor nem automatizálják a termelést, pedig technikailag megtehetnék.

Napjaink gazdaságának automatizálásában és robotizálásban nem a tömegtermelésben zajlik az áttörő fejlődés, hanem az informatika és IT-technológiák kiaknázásával részben a kisszériás, egyedi termékek gyártásában, részben a szellemi munkák gépi eszközökkel való kiváltásában (Westlake 2014).

A kis szériás, egyedi termelésben való áttörést gyakran szimbolizálják azzal a 3D nyomtatással (és a hozzá kapcsolódó anyagtechnikai fejlődéssel), amellyel a kínaiak tervrajz alapján akár házakat építenek, a fejlett világ orvosai és biomérnökei CT és MRI képalkotó diagnosztika alapján méretre szabottan testbe építhető protéziseket állítanak elő.

Talán még ennél is mérvadóbb a szellemi munkák automatizálásában zajló fejlődés, amelynek mi magunk is gyakran hasznélvezői vagyunk anélkül, hogy akár érzékelnénk is azt. Mondjuk, úgy vélem, hogy e sorok olvasói is egyre kevésbé veszik igénybe utazási irodák szolgáltatásait, így ha turistaként külföldre akarnak utazni, akkor interneten foglalnak szállást és vesznek repülőjegyet, nem váltanak előre készpénzt, hanem a repülőtéren az adott ország valutájában vesznek ki pénzt a kártyájukkal a fali automatából. Ha lakást akarnak bérelni, venni vagy eladni, akkor azt is gyakran megoldják az interneten keresztül, és nem feltétlenül veszik igénybe ingatlanügynökök szolgáltatásait.

Ennél persze sokkal szélesebb az automatizált szellemi tevékenységek köre. A Google automatákkal lényegében kiválthatóvá tette az autózvezetést; a fordítóprogramok (no nem az ingyenes, és nem a magyarról, hanem világnyelvről világnyelvre fordító programok) révén a kereskedelmi levelezésben és sztenderd dokumentumok (árajánlatok, akár szerződések) fordításában kiiktathatóvá tették a fordítók emberi munkáját. A távoktatás technológiai fejlődése nemcsak azt tette lehetővé, hogy a Harvard egyetemi előadását 300 ezren hallgathassák a világban, hanem azt is, hogy ugyanennyi egyetemi hallgató (főleg Indiából) felvehesse a kurzust, az oktatók pedig ugyanennyi dolgozatot (immár nemcsak tesztek, hanem kulcsszavak, logikai összefüggések és nyelvi formulák felismerésével észszeket is) a távoktatás gépesített eszközeivel értékelhessenek, adhassanak osztályzatokat.

A szellemi tevékenységek automatizálása az élet minden területén, így a közszolgálatokban is zajlik. A holland munkaerőpiaci szervezet, amelyet a maga műfajában a legjobbak között jegyeznek, 2012-ben átszervezte munkáját, és a munkatanácsadóinak kétharmadát az „ügyfelezésről” átirányított az üres állás-helyek, a munkakeresletek feltárására és némi stimulálására. Ehhez az adott alapot, hogy a munkanélküliek munkakeresési aktivitásának személyes ellenőrzése és „mentorálása” feleslegessé vált: az internetes portál „önkiszolgáló” módon teljesebb körű és jobb tájékozódást nyújtott bármilyen személyes információszolgáltatásnál, a portálra való bejelentkezés révén nemcsak maga a munkakeresés vált egyértelműen ellenőrizhetővé, de a keresés gyakorisága és intenzitása (hány álláslehetőséget nézett meg a delikvens) is követhetőbbé vált.¹⁶

A sor már az eddigiek alapján is folytatható, de a trendvonalak folytatásának meghúzásával sokan arra következtetnek, hogy 20–30 év múlva a jelenlegi munkakörök nagy része, többek szerint fele a jelenlegi formájában meg fog szűnni. Ám még e vészjóslónak tűnő előrejelzések sem feltétlenül borúlátóak abban, hogy ennyivel kevesebb munkahely lesz, sokkal inkább a munkák, munkakörök szerkezetének alapvető változását, átrendeződését vizionálják.

E szerkezeti változások a prognózisok szerint több irányban is várhatóak. Egyrészt, az emberekkel közvetlenül kommunikáló ágazatokban (így az oktatás, az egészségügy, az időszóddal együtt a gondozás stb. területén) lényeges létszám-bővülésre számítanak. Érdekes felidézni, hogy bármennyire is Nobel-díjas professzorok óráit lehetett távoktatásban felvenni, bármennyire is rendelkezésre áll a technika a tananyagok és vizsgakövetelmények bárhova történő eljuttatására, bármennyire is megoldható akár százezres tömegek automatikus levizsgáztatása – mindez nem okozott nagy megrázkódtatást az egyetemi oktatásban. Alapvetően azért, mert a távoktatás eredményessége még ilyen feltételekkel, még sztár előadókkal sem érte el azt a szintet, mint amikor még akár gyengébb személyi és technikai feltételek mellett, de személyes kontaktus, nexus is van a diák és az oktató között.

A másik tényező, ami miatt a mai munkák megszűnését vizionálók sem esnek kétségbe a munkahelyek eltűnése miatt, az az, hogy a technikai fejlődés mellett is, sőt amiatt csak igazán, továbbra is és egyre nagyobb szükség van a gondolkodásra, a gondolkodni tudó és gondolkodó emberre (Grant 2016). Hogy mit is jelent az a „gondolkodás”, ami tehát bármily intelligens programozással sem gépesíthető, ami nem bontható algoritmikusan kalkulálható, optimalizálható lépésekre, gépes folyamatokra, azt elég nehéz meghatározni.

¹⁶ Az internet adta lehetőségeknek a hivatalos munkaerőpiaci szolgálat keretein belül történő kihasználásáról, a holland reformok céljáról lásd a holland munkaügyi és szociális központ (UWV) honlapját: <http://www.uwv.nl/overuwv/english/about-us-executive-board-organization/detail/organization/public-employment-service> (utolsó letöltés: 2016. 11. 30.). Áttekintés olvasható az online és a kevert („blended”) szolgáltatások lehetőségeiről és tapasztalatairól: European Commission (2014).

Edward de Bono, a pszichológia bestseller szerzőjének a gondolkodás mibenlétéről felvilágosítani igyekvő központi fogalma a „séma”, a gondolkodási séma¹⁷ – amely, bár nem hivatkozik rá, de érthető úgy is, mint Thomas Kuhn paradigmafogalmának primitív és torzult leegyszerűsítése. A séma de Bono számára valamiféle egyre bővülő rendszer, amely belül egyszerre rendszerezi és keretezi, ugyanakkor mechanizálja és megkönnyíti a gondolkodást. És minél jobban és hatékonyabban működik egy séma, annál inkább bővül is, annál több jelenség értelmezésére, probléma megoldására igyekeznek használni a jól bevált sémákat. Ebben a sémákról szóló sematikus felvetésben az algoritimikus, sémákon belüli gondolkodás gond nélkül áttehető programozott, gépi feladatokká, és hozzátehetjük, még az analógiásan terjeszkedésre, a máshol működő sémák adaptálására is képesek lehetnek az intelligens, öntanuló informatikai rendszerek, mesterséges intelligenciák. Amire bizonyosan nem képesek, az az, hogy kreatívak legyenek, új sémákat teremtsenek, új sematikus keretekbe rendezzenek logikai gondolatmeneteket, következtetéseket. Ez a sémaalkotási képesség az, ami de Bono (2011) leegyszerűsített modelljében maga a kreatív gondolkodás, amit a belátható időben nem lesz képes átvenni a mesterséges intelligencia az embertől.

Egy másik jelentős, az emberi gondolkodást egyelőre automatizálással kiváltani nem lehetséges sajátosság az a nemtudás állapotával való megbirkózás képessége, amit Steven D’Souza és Diana Renner nem túl jelentős, de plasztikus könyve magyarul is részleteiben tárgyal (D’Souza–Renner 2016). A könyv legszellemesebb és legpopulárisabb gondolata szerint viszonylag egyszerű a helyzet akkor, amikor tudjuk, hogy mit nem tudunk. Ekkor keresgélhetünk emlékeinkben vagy a Google-val, és viszonylag könnyen, gépes támogatások segédleteit is felhasználva, sőt esetleg arra építve is megtalálhatjuk a múlt tapasztalatai között a megoldást arra, amiről tudjuk, hogy nem tudjuk. Az igazi probléma az, amikor nem tudjuk azt, hogy mit nem tudunk. A könyvben is idézett tankönyvi példázat a probléma megvilágítására Donald Rumsfeld, Georg Bush kormányának hadügyminiszterének némi kétségbeesett magyarázkodása volt az iraki intervenció kudarca kapcsán:

„Mindig érdeklődéssel olvasom azokat a jelentéseket, amelyek arról szólnak, hogy valami nem történt meg, azért, mert mi tudjuk, hogy vannak tudott tudásaink, amelyek alapján tudjuk, hogy tudjuk. Vannak tudott nemtudásaink¹⁸ is, amelyekről bizonyosan tudhatjuk, hogy nem tudjuk. De vannak olyan nem tudott nemtudásaink, amelyekről nem tudjuk, hogy

¹⁷ Magyarul is tucatnyi könyvét adták ki, ezek közül számos foglalkozik a gondolkodás mibenlétével és fejlesztésével, közöttük tán a leginkább a *Nem minden fekete vagy fehér* – a kreatív gondolkodás természetrajza (de Bono 2011) figyelemre méltó. A könyv a szöszedete szerint a „séma” gondolata 40 különböző oldalon kerül elő a könyvben.

¹⁸ A nem tudott nemtudás problémája önálló szócikk a Wikipédián, https://en.wikipedia.org/wiki/There_are_known_knowns. Ennek is az alaphivatkozása az USA Védelmi Minisztériumának hírleirata Rumsfeld sajtótájékoztatójáról, 2002. február 12-én. <http://archive.defense.gov/Transcripts/Transcript.aspx?TranscriptID=2636> (utolsó letöltés: 2016. 11. 30.)

nem tudjuk. És ha valaki visszatekint nemzetünk vagy más országok történelmébe, azt a tendenciát fogjuk tapasztalni, hogy ezen utóbbi kategóriába tartozó nemtudások okozzák a legkeményebb helyzeteket.” (saját fordítás).

A problémákat emberi, gondolkodó munka helyett a gépek és mesterséges intelligenciák soha nem fogják megoldani, még sokkal kevésbé drámai, sokkal mindennaposabb helyzetekben sem.

És hát van még egy súlyos problémakör, amelyet az emberi gondolkodás helyett soha és senki nem fog tudni megoldani, ez pedig annak a felismerése és orvoslása, amikor a gondolkodás helyett az emberek agyi működését és cselekvéseit az érzelmek, gyűlölet és más zsigeri indulatok vezetik. Amikor lusták és tehetetlenek a dolgok végiggondolására, amikor helyette csak az ösztöneikre, előítéleteikre, reflexeikre hallgatnak. A behavioral economics korszakos felismerése az a helyzetleírás, hogy a tiszta racionalitás, különösen a piaci racionalitás feltételezése pusztán fikció (Thaler 2015, 2016), hogy az emberi magatartások és döntések a racionális cselekvésmélet által feltételezett fikcióhoz képest szisztematikusan, tendenciózusan, lényegében mindig torzítottak.¹⁹

Ez nem feltétlenül baj, sőt, olykor kimondottan ez a fejlődés motorja. Ha jól belegondolunk, akkor a „minimális befektetés-maximális haszon” racionális logikája szerint a mendzselt és programozott „droidok” viselkednek igazán racionálisan: mindent előírnak, megmondanak nekik, ők meg befektetés, több-letráfordítás, gondolkodás nélkül végrehajtják azt, elég magas javadalmazásért. A magatartási közgazdaságtan által feltárt újabb szakadás abból származhat, hogy az emberek ebben az értelemben bizonyosan nem „racionálisak”: hajtja őket a becsvágy; szeretik, ha van értelme annak, amit csinálnak, és át is látják annak az értelmét; és akkor is rühellik azt, ha semmibe veszik a munkájukat, ha ezen elpocsékolt munkáért busásan megfizetik, jutalmazzák őket.²⁰ Újfajta, társadalmi jelentéssel bíró különbség lehet a „frusztráltan racionális, ámde jól megfizetett haszonelvűek” és az „örömmel dolgozó, kalandvágyukért bizonytalansági árat fizető prekáriusok”²¹ közötti különbség.

Az utóbbi időben viszont a gazdasági csődök, politikai populizmusok kapcsán a zsigeri gondolkodás megkérdőjelezhetetlen szerepének elismerése mellett az vált központi kérdéssé, hogy miképpen lehet azt elősegíteni, hogy az emberek, különösen gazdasági és politikai döntéshozók magatartásában a ráció, a racionális gondolkodás hathatósabban kontrollálja a zsigeri, indulati nemtudásokat,

¹⁹ A közgazdasági Nobel-díjas pszichológus, Daniel Kahneman ezen tendenciózus eltéréseket abban az általános sémában magyarázza, amelyben az emberi agy egyszerre, egymással konfliktusosan gondolkodik gyorsan (ösztönösen, emocionálisan, zsigeri módon, „csípőből tüzelve”) és lassan (logikusan, akkurátusan, következetesen lépésről lépésre haladva közelíti meg a problémákat (Kahneman 2012).

²⁰ Némiképp biológiai-mentális adottságként beállítva, ezernyi kísérlettel igazolja e nem racionális munkavállalói magatartások létét Dan Ariely magyarul is olvasható könyvének első része (Ariely 2014: 27–168).

²¹ Guy Standing nagy hatású fogalomalkotása az ingatag anyagi helyzetű, bizonytalan státuszú, főképp fiatalokra (pl. a projektekben ideiglenes megbízással dolgozókra) (Standing 2011).

és az ezeket kihasználó manipulációkat. Hogy az ösztönös reflexek helyett vagy legalábbis azok mellett a racionális gondolkodás (a jövő bizonytalanságaival és nemtudásával is számolni képes, új sémák felállítására és alakítására is képes gondolkodás, lásd előbb) is hason gondolataikra, cselekedeteikre, másokhoz való viszonyulásaikra.

A fenti elmélkedésem konklúziójaként, a korábbi társadalmi struktúrát és némiképp országok fejlettségét meghatározó, a szellemi és fizikai munkák közötti elhatárolás helyett arra a határvonalra kell ráirányítsam a figyelmet, amely a mesterséges intelligenciák által kiváltható „tudjuk, hogy tudjuk, és azt is tudjuk, hogy mit nem tudunk” sémába rendezhető tudások, és a „nem tudjuk, hogy mit nem tudunk” problémák megoldására új, kreatív sémák megalkotásával is képes gondolkodások között húzódik. Még pontosabban, emberek és társadalmak között nyíló ollóról is beszélnek: arról, amelyik azok között húzódik, akik képesek kreatívan, a nemtudásaikkal megbirkózva gondolkodni, és azok között, akik nem. Az előzőeknek lesz munkájuk a belátható időben is. Az utóbbiak munkáját át fogják venni a gépek, robotok és mesterséges intelligenciák.

Hatalmi függőségek, függetlenedések és új függőségek

Manapság nagy divatja van a 19. század antikapitalista vagy legalábbis kapitalizmuskritikus eszméit reciklikáló gondolatoknak. Ezek részletes kritikájára itt nem tudok kitérni, de itt is jelezniem kell a „tanyasi varrónő” problematikát: a jelen és a jövő problémáinak megoldását a múlt gazdaság- és társadalomképre szabott múltbéli koncepciók alapján a múltban képzelik el. Márpedig szerintem érdemes lenne a jelen és a jövő új formában megjelenő hatalmi viszonyait megérteni és azok kedvezőtlen hatásait megpróbálni orvosolni.

Amikor hatalomról beszélek, akkor a számos és egymásnak sok szempontból ellentmondó szociológiai-politológiai hatalomfelfogás közül Max Weber értelmezése szerint szólok róla. Eszerint a hatalom alapvetően emberek, csoportok, intézmények azon képessége, amely lehetővé teszi számukra azt, hogy más embereket, csoportokat akaratauk ellenére is bizonyos cselekvésekre (sajátos kognitív működésre, döntésre, ítéletre stb.) bírjanak.

Manapság több szó esik az IT és a „felhők” teremtette technológiai környezet felszabadító hatásáról, arról, hogy nem muszáj a főnök szeme előtt, hanem otthon vagy bárhol is lehet dolgozni, még hozzá akkor, amikor nemcsak idő, de kedv és ihlet is van hozzá; hogy nem kell az embernek testét-lelkét eladnia a megbízójának vagy a vállalatának, mert ha van még ideje, energiája vagy kedve, akkor más munkákat is el lehet vállalni – kevés szó esik arról, hogy a maga módján ez egy újfajta függést és hatalmi alárendelődést is jelent. Handy (2016) korábban idézett tanulmányában szellemesen mondja ki, hogy ez az újfajta hatalmi függés elég primitíven működik: ha az embernél bárhol, bármikor van egy kütyü (laptop, tablet, okostelefon, ma már okosóra stb.), akkor bárhol is van éppen, bármit csinál is éppen, a kütyün keresztül elérhető, rágatható, befolyásolható, neki akár

azonnali feladatok adhatók ki. Azt hiszem, hogy mindez nemcsak a kütyükön múlik, hanem azon a korábban facebook-gondolkodásként és -kommunikációként jellemzett, de ezeken túl is sajátos életformán, amely állandó készenlétet jelent a real-time információszerezésre és reagálásra, igen gyakran csak a „multitasking” egyszerre sokféle reagálási kényszerén keresztül is. Hogy úgy mondjam, ez a fajta azonnali reakciókra való készenléti állapot egy sajátos attitűd és habitus is a kütyükön keresztüli hatalomgyakorlás elfogadására, az annak való alárendelődésre.

Az attitűdök és habitusok kérdése némiképp átvezet a másik sajátos és viszonylag újfajta, tudományosan leginkább a behavioral economics iskoláját követő szerzők válság utáni munkáiban feldolgozott hatalmi tényezőre: a manipulációra. Hogy a racionális meggyőzésen kívüli, rációval nem kontrollálható hatalmi befolyásolásnak döntő szerepe lehet, ez egy sokkal korábbi felismerés, amely alapjaiban áthatotta a reklám és reklámlélektan, a marketing, a celebekre hegyezett média vagy a politikai kommunikáció világát. Ám mára mind gyakorlati hasznosításában, mind a tudományos elméletalkotásban és társadalomkritikában elég fontos üggyé vált a manipuláció, a nem racionális eszközökkel való hatalmi befolyás kérdése. Általános belátássá vált, hogy az emberek meggyőzésében a racionális rábeszéléssel azonos, gyakran nagyobb hatású az érzelmi alapon oldalba bökődés és ingerlés, a „nudge” eszköztára (Thaler–Sunstein 2011). A jellemzően pszichológiai kísérleti eszközökkel alátámasztott mikroszintű behavioralista elemzéseket jeles (két Nobel-díjas, Akerlof és Schiller²²) szerzők makroszinten is általánosították, lényegében azt kifejtve, hogy az újkori kapitalizmusban a keresleteket és az árakat nem a láthatatlan kéz szabályozza, hanem az adathalászatokra épülő megtévesztő manipulációk.

Az azonnali reakcióképességre kondicionált, a kütyük üzeneteire és jeleire ugrásra kész állapot szükségszerűen az idő szűkösségét, ebből adódóan csőlátó és lebutított, manipulálható, hatalmi szempontból kiszolgáltatott teremt.²³

Ha akarjuk, akkor ez egy új egyenlőtlenégi tényező azok között, akik a kütyüktől és szűkösségek csőlátásától való függésben vagy más hatások alatt (így az azonnali reakcióra való készenlét, a multitasking által megosztott figyelmek, az ebből következő koncentrációképtelenség miatt stb.) könnyen manipulálhatók, és ettől különféle új hatalmaknak erősen kiszolgáltatottak – és azok között, akik nem, akik lassú és racionális gondolkodásuk segédelmével képesek ellenállni a hatalmi manipulációknak.

²² Az állítás kifejtését és alátámasztását lásd Akerlof–Shiller (2015), de már korábbi könyvük is számos vonatkozásban megalapozza későbbi kemény kritikájuka (Akerlof–Shiller 2009). Míg a pszichológiai indíttatású magatartási közgazdászok leginkább arra koncentrálnak, hogy miképpen torzulnak az egyéni döntések az ésszerűhöz képest, Akerlof és Shiller azt elemzik (főképp a pénzügyi piacok példáján), hogy miképpen válik intézményes gyakorlattá az adathalászatra épülő megtévesztés és manipuláció.

²³ A csőlátásról lásd Mullainathan–Shafir (2014). Érdemes hozzátennünk: mindezt a multitasking csak hatványozza, lásd pl. Smith (2015). A multitasking és a kütyüfüggés káraitól a pop-science műfajában magyarul Tari Annamária több „magazinosra vett” tanulmányában lehet olvasni, összegző könyve: Tari (2015).

Politika, közélet, civilség

A 2008-ban tetőzött gazdasági válság még nem ért véget, annak ellenére, hogy a nagy esés, a nagy recesszió már 2009-re leállt, vagy legalábbis lelassult. Hogy a gazdaság nem állt helyre, azt részben amiatt mondhatjuk, hogy a válsághoz vezető veszélyforrásokat (így pl. a hitel- és pénzüpiacok szabályozási hiányosságait, a növekedést a magánszemélyek és államok felelőtlen eladósodására építő gazdaságpolitikákat stb.) nem sikerült megnyugtatóan semlegesíteni és kiiktatni, másrészt azért, mert a korábban növekedést eredményező, ámde válsághoz vezető gazdaság szerkezetet nem sikerült valamiféle fenntarthatóbb szerkezetté átalakítani. A „lázcsillapítás” megtörtént, a „betegségből való kigyógyulás” még nem.

Az elhúzódó gazdasági válság társadalmi válságot is jelent. Már a válság okaként is be lehet tudni a korábban megugró vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségeket, a legfelső 1 százalék kezében koncentrálódó hasznokat, és nem is annyira a szegénység növekedését (bár azt is), mint inkább a középrétegek lefelé csúszását. Ezt a csúszást korábban a jóléti állam fogta vissza, az új évezred első évtizedében a hitelezés nemcsak bővítette az összkeresletet, nemcsak a növekedés forrásává, hanem a háztartások gyarapodásának jóléti alapjává is vált (Crouch 2009). Ám a korábbi lecsúszásokat a válságrendezés eddig nem kompenzálta, talán teljes mértékben nem is állította meg, aminek hatására az egyenlőtlenségi ollók lassabban ugyan, de tovább nyílnak.

A gazdasági és társadalmi válság magától értetődően politikai válságot is jelent. A mainstream pártoknak még használható politikai magyarázataik sincsenek a válság okaira, nemhogy ígéretes politikai programjaik lennének a válságból való kilábalásra, a válságot okozó gazdasági és társadalmi szerkezetek újjáépítésére, vagy tán még inkább: új sémák alapján új szerkezetek kiépítésére. A hagyományos, mainstream pártok tanácsalansága teret adott azoknak az új, szélsőséges és populisták politikai erőknél, amelyeknek bár szintén nincsen semmilyen gazdasági vagy társadalmi víziójuk, ideológiájuk egy egészségesebb szerkezethez vezető ideológiáról vagy politikáról, de legalább újak, a válság kitörésében ártatlanok, és nagyokat bírnak mondani. A nagyotmondás az ismert amerikai szlogen („minden problémára van egy megoldás, amelyik egyszerű, átlátható – és rossz”) karakterét követi. Hangzatos ígéretes, nacionalista nekibuzdulások, radikális kapitalizmus-ellenesség, a gazdagok (bankárok, zsidók, idegenek stb.) vagyonának elkobzása és szétosztása a „rendes emberek” (rendes amerikaiak, finnek vagy magyarok) között – bármit is jelentsenek ezek, a korábban a történelem szemétdombjára kidobottak remélt tanok felmelegítései (Szelényi–Csillag 2015).

A radikális populizmusok érájában az eltérések egyre kevésbé a mérsékelt és szélsőséges politikai nézeteket vallók között húzódnak, hanem inkább a radikálisok és az előlük a teljes politikai-közéleti érdektelenségbe eltemetkező, csak a privát világukat élők között élesedik a határvonal. Ennek az új, esetlegesen megerősödő konfliktusnak a jövőbeni hatásaival nem tudok, mert nem is merek számolni.

Ami tán optimizmusra adhat okot: a múlt örökségeivel radikálisan szakítani igyekvő kezdeményezések között nemcsak a náci és bolsevik radikalizmus, különféle korábbi anarchizmus, irredentizmus és nacionalizmus örökségét ápoló erők jelentek meg, hanem némiképp az antik hagyományokig visszanyúló, a demokráciához a népet, a nép hangját hallatni akaró erők is előjöttek (olykor az előző körbe sorolható radikalizmusokkal összenöve is...).

Az államtól független civil politizálásról, a népakarat és a nép hangjának figyelembevételét kikövetelő erőkről ma még nem lehet eldönteni azt, hogy ezek a képviseleti demokrácia elveit aláásó, azt támadó erők mellékszárnyai-e (ahogyan az a 20. század totalitarianizmusba torkolló antidemokratikus politikai erőinek történetében megfigyelhető). Avagy a demokratikus részvétel új, tán eredményes formáinak csíráit láthatjuk abban, hogy vannak emberek, csoportok, akik az államon kívül, nem a politikai hatalom megszerzése érdekében, hanem amolyan civil virtussal ki merik nyitni a szájukat, merik hallatni a hangjukat, és kellő nyomást tudnak gyakorolni ahhoz, hogy a politikai elitek meghallgassák, meg is hallják a mondanójukat. Ha így alakulna, akkor az nem elsősorban a hagyományos, politikai ideológiák mentén a pártszimpátiákban jelentkezne, hanem az elitista, mediatiszt, passzív közönségre játszó „politainment”²⁴ és valamiféle újabb, plebejusabb, a demokráciát a társadalmi részvétel által megújítani igyekvő közélet- és politikacsinalás között húzhat új politikai megosztottságokat.

*Összefoglalásféle arról, hogy hol kezdtek el új társadalmi különbségek,
olykor szakadékok húzódni...*

Azt ígértem felvezetésként, hogy a jövő azon sejtendő, kirajzolódó egyenlőtlen-ségeiről fogok beszélni, amelyek manapság még leginkább a fiatalok világában figyelhetők meg, de a jövő társadalmi megosztottságai sejlenek fel belőlük. Talán ilyenekre sikerült is rámutatnom.

Az új megosztottságok nemcsak egy-egy ország társadalmi szerkezetén belüli, hanem globális méretben, a fejlett és fejlődni képes, valamint a leszakadó, lemaradó országok társadalmi között felsejlő ollók nyílásának veszélyeit is jelzik. Azt a megosztottságot, amely a világgal lépést tartók és az attól leszakadók között szélesedhet a jövőben. Ha ebben is van bármennyi igazság, akkor ennek az a következménye, hogy az országon belüli felnyíló új egyenlőtlen-ségek sem feltétlenül a mai rétegződési egyenlőtlen-ségek mentén felszakadó határok, hanem az anómiás súrlódások mentén a társadalmakat „keresztben” is szétszabó társadalmi megosztottság esélyét is előrevetíti. Vagyis azt, hogy – különösen a globális

²⁴ Az amerikai politikai zsurnalizmustól került át általános használatba a „politics” (politika) és az „entertainment” (szórakoztatás) szavakból összetétkolt fogalom. Arra utal, hogy a politika és a politikusok a szórakoztatóiparból átvett eszközökkel és módszerekkel, a szórakoztatóipari sztárok mintájára igyekeznek népszerűsége szert tenni a nagyérdemű (passzív, befogadó) közönség körében, így akarnak szavazatokat maximalizálni, és ezen az úton akarnak választásokat nyerni. Sokan ebben a „show-biz”-orientált politizálásban látják a demokrácia végének kezdetét...

félperiférián – egyes országokon belül úgy is hasadhat, törhet a társadalomrészek közötti egység, hogy a szakadások olyan társadalomrészek, szerkezetek között húznak átjárhatatlan határokat, amelyek képesek reagálni a jövő kihívásaira, és azon társadalomrészek között, amelyek a múltba révedve, a múltban keresik a tanyasi varrónő típusú elavult válaszaikat.

Hogy mivel lehetne csökkenteni a jövő társadalmi gondjait, egyenlőtlenségeit, szakadási kockázatait? Meg kell valljam, nem tudom.

Amennyit tudok, az eléggé kevés: gondolkodni, beszélgetni, beszélni kell a jövőről, méghozzá a „tanyasi varrónő” módjára jövőt elképzelni képes sémákból kiszabadultan. Akkor is, ha az bizonytalan. Ebben talán az lenne a legfontosabb, hogy el kellene higgyük magunkról azt, hogy képesek vagyunk nemcsak gondolni bármit a jövőről, hanem változtatni is, ha változást akarunk. Mert ha nem tudunk gondolkodni a jövőről, ha a megoldásainkat csak a múltban keressük, ha el sem hisszük azt, hogy van módunk változtatni és befolyásolni a jövő alakulását, akkor minden marad úgy, ahogyan van, ahogyan a dolgok maguktól és sorsszerűen mennek a maguk útján. Annál meg azért lehetne jobb és szebb jövőnk is...

Irodalom²⁵

- Akerlof, George A. – Shiller, Robert J. (2009): *Animal Spirits*. How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Akerlof, George A. – Shiller, Robert J. (2015): *Phishing for Phools*. The Economics of Manipulation and Deception. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Ariely Dan (2014): *Zseniálisan irracionális*. Az ésszerűtlenség nem várt előnyei. Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./
- Bakacsi Gyula (2010): *A szervezeti magatartás alapjai*. Alapszakos jegyzet a Budapesti Corvinus Egyetem hallgatói számára. Budapest: Aula. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_543_07_A_szerveze-ti_magatartas_alapjai/ch01.html
- Bán Zsófia (2011): Rosszkedvünk nyara – a negatív képesség menedéke. *Élet és Irodalom*, (55), 37, szeptember 16. http://www.es.hu/ban_zsofia;rosszkedvunk_nyara_8211;_a_negativ_kepesseg_menedeke;2011-09-14.html
- Bogároni Eszter – Máder Miklós Péter (2014): Úton az önfoglalkoztatás felé. In Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*. Budapest: ISZT Alapítvány-Kutatópont, 175–193. http://www.ifjusagugy.hu/kotetek/Magyar_ifjusag_2012_2masodkezbol.pdf.

²⁵ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 11. 30.

- Coleman, James S. (1996): Iskola és versenyszerűség. In Meleg Csilla (vál. és szerk.): *Iskola és társadalom*. Pécs: JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tan-széke, online. <http://mek.oszk.hu/01900/01944/01944.htm>
- Crouch, Colin (2009): Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime. *The British Journal of Politics and International Relations*, 11, 382–399. http://www.mpi-fg-koeln.mpg.de/pu/oa_wiss_pub/BJPIR_11_2009_Crouch.pdf
- de Bono, Edward (2011): *Nem minden fekete vagy fehér*. A kreatív gondolkodás természetrajza. Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./ http://static2.lira.hu/upload/M_28/rek3/405647.pdf
- D'Souza, Steven – Renner, Diana (2016): *A nemtudás*. Hogyan formáljuk versenyelőnyé a bizonytalanságot? Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./ <https://www.hvgkonyvek.hu/image/data/beleolvasok/Pages%20from%20NEMTUDAS.pdf>
- Eurofund (2016): *Exploring the Diversity of NEET*. Authors: Mascherini, Massimiliano – Ledermaier, Stefanie. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <http://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2016/labour-market-social-policies/exploring-the-diversity-of-neets>
- European Commission (2014): *Blended service delivery for jobseekers*. Peer Review Host Country Paper. Authors: Ágota Scharle, Tina Weber and Isabelle Puchwein Roberts. Brussels. <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=14074&langId=en>
- Fukuyama, Francis (2007): *Bizalom*. Ford.: Somogyi Pál László. Budapest: Európa.
- Galán Anita (2016): *Tanulás vs. Szórakozás*. F fiatalok internethasználati szokásainak különbségei kvalitatív vizsgálatok alapján. Kézirat.
- Granovetter, Mark (1971): A gyenge kötések ereje – A hálózatelmélet felülvizsgálata. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 371–400. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch06s03.html
- Grant, A. M. (2016): *Eredetik – Hogyan mozdítják előre a világot a nonkomformisták*. Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./
- Handy, Charles (2016): *A második görbe – gondolatok a társadalom megújításáról*. Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./
- Hargittai, Eszter (2008): Digital Inequality. Differences in Young Adults' Use of the Internet, *Communication Research*, (35), 5, October, 602–621. <http://www.eszter.com/research/pubs/A25.Hargittai.Hinnant-DigitalInequality.pdf>
- Haskins, Ron (2014): Marriage, Parenthood, and Public Policy. *National Affairs*, 19, Spring. <http://www.nationalaffairs.com/publications/detail/marriage-parenthood-and-public-policy>

- Isaacson, Walter (2012): Innovation – The Real Leadership Lessons of Steve Jobs. *Harvard Business Review*, April. <https://hbr.org/2012/04/the-real-leadership-lessons-of-steve-jobs>
- Józóné Juhász Orsolya (2005): Beavatkozási lehetőségek egy lakásotthonban. *Család, gyermek, ifjúság*, 6.
- Kahneman, Daniel (2012): *Gyors és lassú gondolkodás*. Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./
- Kowalsky, Wolfgang (2016): What A Wonderful New World: The Sharing Economy. *Social Europe*, 13 June. <https://www.socialeurope.eu/2016/06/wonderful-new-world-sharing-economy>
- Krugman, Paul (2015): Winner Take Less? (In Music). *New York Times, The Conscience of a Liberal Blog*, August 21. <http://krugman.blogs.nytimes.com/2015/08/21/winner-take-less-in-music>
- KSH (2010): Átmenet az iskolából a munka világába. *Statisztikai Tükör*, (4), 41, március 21. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/atmenet09.pdf>
- MEASURE Evaluation (n. d.): Couple-years of protection (CYP). Family Planning and Reproductive Health Indicators Database, Family Planning. Chapel Hill, NC. http://www.cpc.unc.edu/measure/prh/rh_indicators/specific/fp/cyp. Magyarul: Berbik István (2003): *A fogamzásgátlás és a terhességmegszakítás költsége Magyarországon*. 7th ESC seminar, előadás. <http://slideplayer.hu/slide/2054944/>
- Milanović, Branko (2015): No one would be unemployed and no one would hold a job. *globalinequality blog*, október 25. <http://glineq.blogspot.hu/2015/10/no-one-would-be-unemployed-and-no-one.html>
- Mullainathan, Sandhil – Shafir, Eldar (2014): *A szűkösség pszichológiája* Miért jelent sokat az, amiből kevesebb van? Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./
- OECD (2011): Transition from school to work: Where are the 15–29 year-olds? *Education at a Glance 2011*, 340–362. http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/education/education-at-a-glance-2011/transition-from-school-to-work-where-are-the-15-29-year-olds_eag-2011-26-en#page1
- Peterson, Bill E. – Stewart, Abigail J. (1996): Antecedents and contexts of generativity motivation at midlife. *Psychology and Aging*, (11), 1, Mar, 21–33. <http://psycnet.apa.org/journals/pag/11/1/21/>
- Putnam, Robert D. (2000): *Bowling Alone*. The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon and Schuster. <http://bowlingalone.com/>
- Putnam, Robert D. (2015): *Our Kids*. The American Dream in Crisis. New York: Simon and Schuster.
- Rácz Andrea (2012): *Barkácsolt életutak, szekvenciális (rendszer)igények*. Gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedett fiatal felnőttek iskolai pályafutásának, munkaerőpiaci részvételének és jövőképeinek vizsgálata. Budapest: L’Harmattan. /Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék könyvsorozata./

- Sawhill, Isabel V. (2015): *Generation Unbound*. Drifting into Sex and Parenthood without Marriage. Washington DC: Brookings Institution Press.
- Smith, Nick (2015): Data overload and the myth of multitasking. *Geckboard*, April. <https://www.geckboard.com/blog/data-overload-and-the-myth-of-multitasking/>
- Standing, Guy (2011): *The Precariat*. The New Dangerous Class. London: Bloomsbury Academic. [https://www.hse.ru/data/2013/01/28/1304836059/Standing.%20The_Precariat_The_New_Dangerous_Class_-_Bloomsbury_USA\(2011\).pdf](https://www.hse.ru/data/2013/01/28/1304836059/Standing.%20The_Precariat_The_New_Dangerous_Class_-_Bloomsbury_USA(2011).pdf)
- Stanovich, Keith (2011): *Rationality and the Reflective Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Székely Levente (2014): Az új csendes generáció. In Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): *Másodkézből – Magyar Ifjúság 2012*. ISZT Alapítvány-Kutatópont, 9–28. http://www.ifjusagugy.hu/kotetek/Magyar_ifjusag_2012_2masodkezbol.pdf
- Szelényi, Iván – Csillag, Tamás (2015): Drifting from liberal democracy. Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe. *Intersections EEJSP*, (1), 1, 18–48. <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/28/2>
- Tari Annamária (2015): *Generációk online*. Budapest: Tercium Kiadó.
- Thaler, Richard H. (2015): *Misbehaving*. The making of behavioral economics. New York: W. W. Norton and Company.
- Thaler, Richard H. (2016): *Rendbontók*. A viselkedési közgazdaságtan térnyerése. Budapest: HVG Kiadó. /HVG Könyvek./
- Thaler, Richard H. – Sunstein, Cass R. (2011): *Nudge*. Jobb döntések egészségéről, pénzről és boldogságról. Budapest: Manager Könyvkiadó.
- Westlake, Stian (ed.) (2014): *Our Work Here Is Done*. Visions of a Robot Economy. London: Nesta – Uk’s Innovation Foundation. http://www.nesta.org.uk/sites/default/files/our_work_here_is_done_robot_economy.pdf
- Whyte William F. (1999): *Utcasarki társadalom*. Egy olasz szegénynegyed társadalm szerkezete. Budapest: Új Mandátum. /Társadalom & Történet./
- Willis, Paul (2000): *A skacok*. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra. Budapest: Új Mandátum /Társadalom & Történet./